

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ**

**Мороз П. В., Малієнко Ю. Б.,
Кришмарел В. Ю., Сєрова Г. В.**

ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ (7 КЛАС)

методичний посібник

Електронне видання

**Київ
Інститут педагогіки НАПН України
2026**

УДК 373.5.016:94(477+100)](072)

Д 44

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 16 від 22 грудня 2025 року)*

Рецензенти:

Моцак Світлана Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені С. А. Макаренка

Новосьолова Валентина Іванівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

Говорун Оксана Анатоліївна, вчитель-методист, голова предметно-методичної комісії вчителів громадянської та історичної освітньої галузі ліцею «Троєщина»

Д 44 Дидактичні матеріали з історії України та всесвітньої історії (7 клас) [Електронний ресурс] : методичний посібник / Мороз П. В., Малієнко Ю. Б., Кришмарел В. Ю., Серова Г. В. [за наук. ред. Ремех Т.О.]; Ін-т педагогіки НАПН України. – Київ : Інс-т педагогіки НАПН України, 2026. - 104 с. : іл.

Методичний посібник присвячено оновленню практик навчання історії у 7 класі відповідно до вимог Державного стандарту базової середньої освіти та концепції Нової української школи. У виданні поєднано теоретичні засади сучасної історичної дидактики з прикладними методичними рішеннями, спрямованими на розвиток критичного мислення, дослідницьких умінь і роботи з різними типами історичних джерел. Особливу увагу приділено багатовимірному осмисленню історичного матеріалу, зокрема релігієзнавчому та етнокультурному контекстам курсу.

Посібник пропонує покрокові алгоритми впровадження дослідницьких і когнітивно-комунікативних методів, адаптованих до вікових та психолого-когнітивних особливостей семикласників. Видання адресоване вчителям історії, методистам, викладачам педагогічних закладів освіти та слухачам системи післядипломної педагогічної освіти.

УДК 373.5.016:94(477+100)](072)

ISBN 978-617-9006-15-9

© Інститут педагогіки НАПН України, 2026
© Мороз П. В., Малієнко Ю. Б.,
Кришмарел В. Ю., Серова Г. В., 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ У 7 КЛАСІ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ. <i>Петро Мороз</i>	7
1.1. Чому дослідницька діяльність важлива для сучасної історичної освіти...	7
1.2. Що таке дослідницька діяльність у навчанні історії в 7 класі та чому вона важлива	8
1.3. Що таке дослідницька компетентність учнів з історії	8
1.4. Які методичні шляхи формування дослідницької компетентності учнів.	10
1.5. Що таке дослідницьке завдання з історії.....	12
1.6. Як оцінювати дослідницькі завдання: що варто врахувати.....	13
1.7. Як розробити ефективне дослідницьке завдання з історії	15
1.8. Як адаптувати дослідницькі завдання до інтересів учнів цифрового покоління	17
1.9. Що таке навчально-дослідницькі завдання і як вони формують дослідницькі вміння учнів	19
1.10. Які особливості оцінювання навчально-дослідницьких завдань	20
1.11. Для чого розмежовувати дослідницьке та навчально-дослідницьке завдання	21
1.12. Якою є роль вчителя в умовах дослідницького навчання	22
Використані та рекомендовані джерела	24
Додаток 1. Приклади дослідницьких завдань для учнів 7 класу	27
Додаток 2. Приклади навчально-дослідницьких завдань для учнів 7 класу	33
 Розділ 2. БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ЯК ЧИННИК КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ 7 КЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ. <i>Юлія Малієнко</i>	40
2.1. Формування геопросторового мислення у контексті багатоаспектного змісту історичної освіти	40
2.2. Інтеграція як концепт і наскрізна лінія Нової української школи.....	43
2.3.Візуалізація – унаочнення багатоаспектності середніх віків.....	49
2.4. Наскрізні вміння – багатоаспектні показники НУШ	54
Використані та рекомендовані джерела	55

Розділ 3. КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНІ МЕТОДИ В НАВЧАННІ ІСТОРІЇ УЧНІВ 7 КЛАСУ. <i>Вікторія Кришмарел</i>	58
---	----

3.1. Когнітивно-комунікативні методи на уроках історії в 7 класі: що це і навіщо	58
3.2. «Рамки» у навчанні історії: сутність, алгоритм застосування, особливості впровадження, приклади	59
3.3. «Якорі» в навчанні історії: теорія, алгоритми, специфіка застосування, приклади	63
3.4. Репрезентативні схеми на уроках: означення, алгоритм, обмеження, приклади.....	66
3.5. Семантичні карти в навчанні історії: сутність, алгоритм, педагогічні ризики, приклади	69
3.6. Мілтон-модель в освіті: сенс, алгоритм, застереження, приклади	72
Використані та рекомендовані джерела	75
Додаток. Дидактичні матеріали до уроків з історії у 7 класі	76

Розділ 4. НАВЧАННЯ СЕМИКЛАСНИКІВ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЗМІСТУ ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. <i>Галина Сєрова</i>	81
Вступ.....	81
4.1. Етнокультурний потенціал підручника з історії України для 7 класу.....	83
4.2. Методи і прийоми навчання етнокультурного змісту семикласників.....	88
4.3. Методичне опрацювання етнокультурних тем підручника «Історія України» (7 клас)	94
Використані та рекомендовані джерела	96
Додаток 1. Приклади фрагментів уроків та методичних кейсів	97
Додаток 2. Банк етнокультурних завдань для організації пізнавальної діяльності учнів	102

ВСТУП

Реформування української школи, впровадження Державного стандарту базової середньої освіти потребує оновлення навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, в тому числі створення методичних матеріалів для забезпечення вчителів практичними інструментами ефективного викладання історії у 7 класі. Сучасний урок історії вимагає як глибоких знань учителя, так й уміння добирати різні джерела та організовувати роботу учнів із ними, формувати / розвивати дослідницькі навички й критичне мислення учнів.

Пропонований методичний посібник покликаний бути фаховою підтримкою для вчителів, які прагнуть будувати уроки історії відповідно до запитів Нової української школи та психолого-когнітивних особливостей семикласників. Видання охоплює як теоретичні засади, так і конкретні практичні рішення, що дає змогу використовувати його в якості методичної платформи та добірки готових педагогічних інструментів.

Зміст посібника демонструє можливості інтегрованого досягнення результатів навчання, визначених Державним стандартом базової середньої освіти на предметному циклі. Автори зосереджуються не лише на формуванні геопросторових уявлень чи базових хронологічних умінь учнів, а й на розвитку їхнього критичного мислення, вмінні працювати з інформацією та інтерпретувати різні історичні джерела. Таке поєднання є надважливим, адже навчальні матеріали підручників почасти містять завдання, які без методичного коментаря або відповідного контексту можуть викликати труднощі в семикласників. У посібнику запропоновані способи, як зробити такі завдання доступними, осмисленими й логічно вбудованими у структуру уроку.

Перший розділ «Дослідницька діяльність на уроках історії у 7 класі: від теорії до практики» присвячений упровадженню дослідницьких практик у навчання семикласників історії. В ньому послідовно розкрито принципи формування дослідницьких умінь учнів, подано інструменти для роботи з історичними документами, мапами, візуальними та наративними джерелами. Особливістю означеного підходу є його адаптивність: запропоновані матеріали враховують вікові та когнітивні можливості семикласників, демонструючи, як складні дослідницькі завдання можуть бути реалізовані через доступні форми навчальної діяльності. У результаті вчитель історії отримує систему роботи, що включає як методичні орієнтири, так і чіткі покрокові алгоритми.

Другий розділ «Багатоаспектність як чинник компетентісно орієнтованого навчання учнів 7 класу історії України та всесвітньої історії» зосереджений на багатовимірному вивченні Середньовіччя як історичної епохи. В ньому описані інструменти для осмислення учнями економічного, політичного, соціокультурного, світоглядного та повсякденного життя людей в минулому. Використання широкої джерельної бази дає можливість учням зрозуміти причиново-наслідкові зв'язки розвитку середньовічного суспільства,

побачити різні перспективи та ознайомитися з досвідом різних соціальних груп. Такий підхід сприяє формуванню в учнів уміння працювати з різнотипними історичними матеріалами, розпізнавати їхню природу та інтерпретувати у більш складних концептуальних рамках.

Третій розділ «Когнітивно-комунікативні методи в навчанні історії учнів 7 класу» присвячений огляду когнітивно-комунікативних методів, доцільних для застосування в 7 класі. У ньому представлено їх концептуальний огляд та шляхи адаптації до шкільної історичної освіти, що є важливим кроком у напрямку інноваційності й осучаснення освітнього процесу. Теоретичні викладки доповнені розлогими алгоритмами впровадження та прикладами застосування у роботі з релігійно-історичним контекстом, який становить значну частину історичного матеріалу 7 класу. Таке поєднання забезпечує глибше розуміння учнями історичних процесів та дає змогу вчителю більш гнучко вибудовувати навчальну взаємодію.

Четвертий «Навчання семикласників етнокультурного змісту засобами підручника з історії України» демонструє методичний потенціал підручника у досягненні результатів, окреслених Державним стандартом базової середньої освіти. Подані методичні рішення мають виразний прикладний характер і допомагають педагогам організувати роботу з візуальними джерелами, текстами та культурними порівняннями таким чином, щоб ці елементи розвивали в учнів вміння аналізувати, порівнювати й робити власні висновки. Матеріали розділу демонструють, як можна перетворити урок на простір осмислення, дослідження культурного досвіду людей минулого й формування громадянської та культурної компетентностей учнів.

Спільною ознакою для всіх розділів посібника є продумана єдність теорії та практики. Посібник не лише пояснює логіку методів і підходів, а й демонструє способи їх конкретного застосування в освітньому процесі. Такий формат робить його цінним для широкої аудиторії: вчителів історії, викладачів закладів педагогічної освіти, методистів, слухачів курсів системи післядипломної педагогічної освіти, студентів і аспірантів педагогічних факультетів – усіх, хто опановує / впроваджує сучасні, орієнтовані на практичний результат, інструменти навчання учнів історії.

Розділ 1.

ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ У 7 КЛАСІ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

1.1. Чому дослідницька діяльність важлива для сучасної історичної освіти

Стрімкий розвиток технологій і шалений потік інформації зумовлюють потребу у професійній мобільності. Людина ХХІ століття має вміти навчатися впродовж життя, оновлювати компетентності та швидко адаптуватися до суспільних змін. Відповідно, сучасна школа покликана не лише забезпечувати засвоєння знань, а навчати здобувати їх самостійно, аналізувати, інтерпретувати та критично оцінювати. Одним із найефективніших шляхів реалізації цієї мети є дослідницька діяльність, що стимулює пізнавальну активність, самостійність і творче мислення учнів.

У процесі вивчення історії України та всесвітньої історії така діяльність дає змогу перейти від пасивного засвоєння фактів до осмисленого пізнання історичних процесів. Замість простого запам'ятовування дат і подій учні вчаться працювати з історичними джерелами, порівнювати різні точки зору, робити обґрунтовані висновки. Дослідницька діяльність стимулює школярів до активного пошуку, перевірки достовірності фактів і критичного аналізу інформації, формуючи навички самостійного пізнання.

Упровадження дослідницької діяльності дозволяє вирішити низку фундаментальних дидактичних завдань:

1. Формування навичок самостійної роботи з інформацією. На відміну від традиційних підходів, що зосереджуються на засвоєнні та відтворенні фактів, дослідницька діяльність спонукає учнів самостійно шукати, аналізувати й інтерпретувати історичні джерела, порівнювати різні позиції, робити аргументовані висновки. Це сприяє глибшому осмисленню минулого та допомагає уникнути спрощеного уявлення про історію як сукупність подій і дат.

2. Розвиток історичного мислення. Організація дослідницької діяльності розвиває історичне мислення, яке передбачає не лише знання хронології подій, а й розуміння їх взаємозалежності, визначення мотивів історичних діячів, оцінювання наслідків подій і процесів. Таке мислення формує в учнів цілісне бачення історії, усвідомлення зв'язку минулого із сучасністю та сприяє становленню громадянської компетентності.

3. Формування медіаграмотності та критичного мислення. В умовах інформаційного середовища, де значна частина даних є неперевіреною або маніпулятивною, медіаграмотність стає невід'ємною складовою освітнього процесу. Історична освіта, організована через дослідницьку діяльність, відіграє ключову роль у її розвитку. Робота з історичними джерелами навчає учнів оцінювати достовірність інформації, зіставляти погляди, розпізнавати маніпулятивні впливи й формувати власну позицію. Учні поступово опановують уміння аргументувати висновки на основі фактів, долучатися до

дискусій, приймати зважені рішення, тобто діяти як свідомі й відповідальні громадяни.

Отже, дослідницька діяльність у навчанні історії – це не лише сучасна педагогічна технологія, а **невід’ємна складова компетентнісного підходу**. Вона формує в учнів ключові компетентності XXI століття: критичне мислення, креативність, комунікаційні навички, інформаційну грамотність і громадянську активність. Завдяки цьому навчання історії стає простором саморозвитку, творчості та формування відповідальної особистості.

1.2. Що таке дослідницька діяльність у навчанні історії в 7 класі і чому вона важлива

Упровадження сучасних освітніх технологій потребує розуміння їхніх базових понять і методологічних засад. Одним із ключових серед них є дослідницька діяльність учнів.

Під дослідницькою діяльністю учнів розуміють такий вид навчальної діяльності / активності, який передбачає самостійну або частково керовану роботу над розв’язанням навчальних проблем, дослідницьких завдань або проєктів, спрямованих на відкриття учнем **суб’єктивно нових знань, умінь і способів дій**. У процесі такої діяльності учні стають активними суб’єктами навчання: самостійно або за підтримки вчителя формують проблеми, висувують припущення, аналізують джерела, роблять висновки та презентують результати власних досліджень. Її основою є **дослідницька мотивація** — природна цікавість учня, бажання зрозуміти причини історичних подій, осмислити позиції їхніх учасників, знайти власні відповіді на складні запитання минулого.

У науково-педагогічній літературі поруч із поняттям «дослідницька діяльність» часто зустрічається термін **«дослідницьке навчання»**. Його можна визначити як освітню технологію, що використовує навчальне дослідження (або окремі його елементи) як провідний засіб досягнення освітніх результатів. Застосування дослідницького навчання на уроках історії допомагає учням не лише опановувати систему історичних знань, а й формувати навички пошуку, аналізу та інтерпретації джерел, аргументованого висловлення власної позиції.

Отже, дослідницька діяльність у 7 класі – це не лише спосіб глибше зрозуміти історичні події, а й ефективний шлях розвитку пізнавальної активності, самостійності та творчого мислення школярів.

1.3. Що таке дослідницька компетентність учнів з історії

Формування дослідницької компетентності є одним із ключових завдань шкільної історичної освіти. Вона забезпечує готовність учнів до самостійного здобуття знань, критичного аналізу інформації та застосування результатів пізнання в нових навчальних і життєвих ситуаціях. Розвиток цієї компетентності сприяє формуванню особистості, здатної мислити самостійно, робити аргументовані висновки, приймати зважені рішення й відповідально діяти у складному інформаційному середовищі.

Дослідницька компетентність з історії – це здатність учня активно пізнавати минуле: ставити запитання, знаходити відповіді в різних історичних джерелах, аналізувати факти й події, робити власні висновки та презентувати їх у зрозумілій формі. Вона поєднує знання, навички та особистісні якості, які допомагають учню самостійно або разом із однокласниками відкривати нові аспекти історії та критично оцінювати отриману інформацію

Ця компетентність проявляється у здатності до інтелектуальної творчості, умінні реконструювати історичні події, висувати гіпотези, аналізувати різні типи джерел, аргументовано захищати власну позицію та приймати виважені рішення. Її розвиток тісно пов'язаний із пізнавальним інтересом, ініціативністю та критичним мисленням – якостями, що є основою успішного виконання дослідницьких завдань.

На основі аналізу наукових джерел і специфіки навчання історії визначаємо п'ять взаємопов'язаних компонентів дослідницької компетентності (рис. 1): мотиваційно-ціннісний, інтелектуально-евристичний, практично-пошуковий, комунікативно-презентаційний і рефлексивний. Кожен із них відображає окремий етап дослідницької діяльності, а разом вони становлять цілісну структуру компетентності учня-дослідника.

Рис. 1 Компоненти дослідницької компетентності з історії.

Навчально-дослідницькі уміння з історії згруповано відповідно до компонентів дослідницької компетентності (таблиця 1).

Таблиця 1. Компонентний склад дослідницької компетентності учнів з історії

Компоненти дослідницької компетентності	Опис
Мотиваційно-ціннісний	Відображає ставлення учня до процесу пізнання, його інтерес до історії, ціннісні орієнтири щодо дослідницької діяльності. Мотивація виступає рушієм саморозвитку, стимулом до участі у пізнавальній діяльності й основою формування дослідницької компетентності.
Інтелектуально-евристичний	Охоплює вміння, необхідні на початкових етапах дослідження: постановку проблеми, генерування ідей, висунення гіпотези, формулювання історичних питань, добір методів для перевірки припущень, уточнення понять і пошук шляхів вирішення дослідницьких завдань.
Практично-пошуковий	Включає вміння працювати з історичними джерелами, здійснювати аналіз фактів, подій і явищ, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, структурувати матеріал, здійснювати узагальнення, самооцінку результатів і корекцію власних дій.
Комунікативно-презентаційний	Передбачає здатність представити результати дослідження: логічно структурувати інформацію, аргументовано обґрунтовувати висновки, презентувати результати усно чи візуально, відстоювати власну позицію, взаємодіяти в команді та інтегрувати знання в міжпредметний контекст.
Рефлексивний	Відображає здатність учня аналізувати процес і результати власної діяльності: оцінювати рівень сформованості умінь, визначати сильні та слабкі сторони, співвідносити отримані результати з поставленими цілями. Розвиває критичне мислення, самостійність і відповідальність за результати роботи.

Отже, дослідницька компетентність учня з історії є багатовимірною системою, що поєднує мотиваційні, когнітивні, практичні, комунікативні та рефлексивні складові. Її розвиток забезпечує не лише засвоєння історичних знань, а й формування готовності до самостійного, усвідомленого та критичного пізнання минулого.

1.4. Які методичні шляхи формування дослідницької компетентності учнів

З урахуванням психолого-педагогічних досліджень та досвіду впровадження компетентісно орієнтованих підручників визначено такі основні методичні шляхи формування дослідницької компетентності на уроках історії (таблиця 2).

Таблиця 2. Методичні шляхи формування дослідницької компетентності учнів з історії

Методичні шляхи	Опис
Побудова занять на основі проблемних ситуацій	Стимулює пізнавальну активність, формулювання гіпотез та висновків, пошук аргументів і самостійне розв'язання навчальних проблем.

Методичні шляхи	Опис
Робота з різноманітними джерелами інформації	Розвиває навички критичного аналізу, порівняння, перевірки достовірності фактів і формулювання обґрунтованих висновків.
Проектно-дослідницька діяльність	Забезпечує можливість поглибленого вивчення теми, поєднує дослідницькі та творчі форми роботи, формує вміння співпраці й самопрезентації.
Залучення до формулювання гіпотез і припущень	Формує аналітичне та логічне мислення, розвиває вміння аргументовано доводити власну позицію.
Інтегрований (міжпредметний) підхід	Дозволяє розглядати історичні події у зв'язку з культурними, економічними, природничими та технологічними процесами, сприяючи формуванню цілісного бачення світу.
Кооперативне навчання	Підтримує взаємодію, обмін думками, розвиток колективного мислення, уміння вести діалог і працювати в команді.
Заохочення до самооцінювання та рефлексії	Формує вміння аналізувати власну діяльність, оцінювати досягнуті результати, визначати напрями самовдосконалення; сприяє розвитку самостійності й відповідальності. Формує навички самоконтролю й самокорекції.

Формування дослідницької компетентності вимагає застосування таких методик, що розвивають самостійність, критичне мислення, ініціативність і пізнавальну активність школярів. Ефективним інструментом розвитку цих якостей є дослідницькі завдання, які перетворюють учня із пасивного спостерігача на активного учасника освітнього процесу. У психолого-педагогічній літературі вони розглядаються як своєрідний «пусковий механізм» навчальної активності, що сприяє переходу від відтворювального до творчого рівня пізнання. Такі завдання допомагають учням вийти за межі механічного запам'ятовування фактів, навчитися працювати з різними джерелами, розвивати аргументаційні вміння, критичне та медіа-мислення.

У контексті формування дослідницької компетентності важливо чітко розрізняти поняття «**дослідницьке завдання**» та «**навчально-дослідницьке завдання**». Хоча ці обидва типи завдань спрямовані на розвиток дослідницьких навичок, вони відрізняються методичною метою, структурою, рівнем складності та дидактичною функцією.

Дослідницьке завдання передбачає виконання **повноцінного навчального дослідження**, що охоплює весь цикл пізнавальної діяльності – від постановки проблемного питання до обґрунтування висновків і представлення результатів у відповідній формі (есе, презентація, постер, відео тощо).

Навчально-дослідницьке завдання, своєю чергою, спрямоване на формування або вдосконалення окремих дослідницьких дій чи умінь і не охоплює повного циклу дослідження.

Розглянемо особливості цих типів завдань більш детально.

1.5. Що таке дослідницьке завдання з історії

Дослідницьке завдання – це спеціально змодельована навчальна ситуація, яка спонукає учнів до активного пізнання шляхом розв’язання навчальної проблеми, що має елементи новизни та потребує самостійного пошуку. Дослідницьке завдання з історії за своєю структурою має включати: (рис. 1):

1. **Умова та запланований вид діяльності:** формулювання навчальної проблеми та мисленнєвої дії для її розв’язання.
2. **Джерела для дослідження:** писемні, речові, візуальні, карти, цифрові ресурси тощо .
3. **Алгоритм виконання:** послідовність дій, які учні здійснюють під час виконання завдання.
4. **Очікуваний результат:** есе, лепбук, постер, інфографіка, мультимедійна презентація, візуальна реконструкція, опис віртуальної екскурсії тощо.
5. **Рефлексія та оцінювання:** рефлексійні запитання, самооцінювання, зворотний зв’язок від учителя чи однокласників.

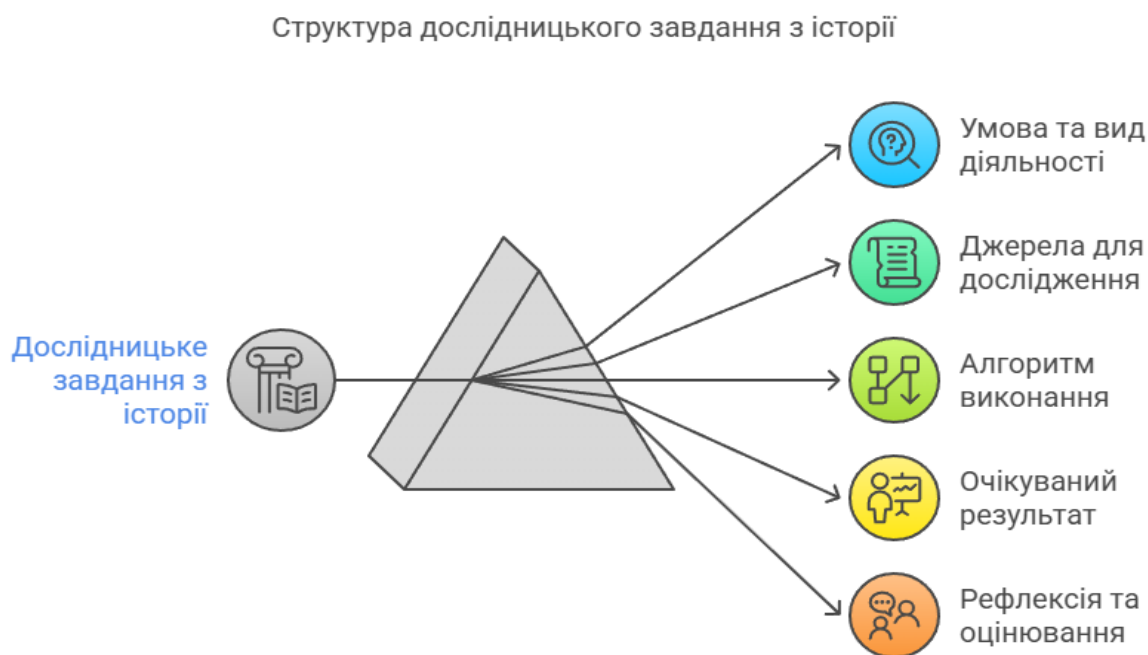

Рис. 1. Структура дослідницького завдання з історії

Отже, як видно зі структури, дослідницькі завдання спрямовані на глибоке осмислення конкретної теми чи проблеми, інтеграцію знань, розвиток критичного, логічного й системного мислення. Їх виконання потребує значно більше часу, ніж розв’язання звичайного навчального завдання, та передбачає високий рівень самостійності учнів. Тому такі завдання доцільно використовувати насамперед у межах **практичних занять** або **проектної діяльності**, які забезпечують необхідний часовий і змістовий ресурс для повноцінного занурення в дослідження.

Формулювання дослідницьких завдань має відповідати низці ключових методичних вимог (таблиця 3).

Таблиця 3. Методичні вимоги до формулювань дослідницьких завдань

Методичні вимоги	Опис
Конкретність формулювання	Інструкції/формулювання до завдань мають бути максимально чіткими, логічно послідовними та стилістично простими для сприйняття учнями відповідного віку. Однозначність формулювання завдання дозволяє учням зосередити свої зусилля безпосередньо на дослідницькому процесі, а не на інтерпретації умов завдання.
Досяжність	Завдання повинні відповідати віковим пізнавальним можливостям учнів, їхньому рівню предметної підготовки та наявним дослідницьким навичкам. Важливо пропонувати дослідницькі завдання, що вимагають зусиль, але можуть бути виконані учнями самостійно або з невеликою (частковою) допомогою вчителя (скефolding), що підтримує мотивацію та відчуття успіху.
Проблемність	Завдання повинні стимулювати самостійний пошук рішень, а не відтворення готових знань. Формулювання не повинні містити очевидних підказок чи однозначних відповідей. Формулювання завдань має бути у вигляді проблеми чи запитання, що вимагає аналізу, порівняння, оцінки та аргументації, сприяє розвитку аналітичного та критичного мислення.
Пізнавальна активність	Завдання мають бути цікавими для учнів, спонукати їх до самостійного пошуку інформації, висунення гіпотез, порівняння історичних явищ, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та рефлексії над процесом і результатом власної діяльності. Використання дієслів вищого порядку мислення (Higher-Order Thinking Verbs) (наприклад, «проаналізуйте», «порівняйте», «оцініть», «обґрунтуйте», «запропонуйте власну інтерпретацію/альтернативний розвиток історичної події») активізує когнітивні процеси та сприяє формуванню громадянської компетентності, критичного мислення та медіаграмотності
Варіативність форм навчання	Система дослідницьких завдань має передбачати оптимальне поєднання різних форм роботи: індивідуальної, парної, групової. Це не лише урізноманітнює освітній процес, але й сприяє розвитку комунікативних навичок, умінь співпрацювати, аргументувати свою позицію та слухати інших, що є важливими складовими соціальної та громадянської компетентностей.
Чіткі критерії оцінювання.	Невід'ємною умовою ефективного використання дослідницьких завдань є наявність прозорих критеріїв оцінюванню їх виконання, які враховують не лише кінцевий результат (точність фактів, креативність продукту), а й дослідницький процес (глибину аналізу, логічність аргументації, самостійність).

1.6. Як оцінювати дослідницькі завдання: що варто врахувати

Оцінювання є важливою складовою процесу формування дослідницької компетентності. Воно має не лише фіксувати результат, а й підтримувати розвиток учнів, сприяти їхній саморефлексії та усвідомленню власного поступу. Для цього важливо застосовувати **чіткі, зрозумілі та прозорі критерії**, які допомагають визначити рівень виконання завдання, надають

підґрунтя для зворотного зв'язку й формують навички самооцінювання. У таблиці 4 наведено орієнтовні критерії оцінювання дослідницьких завдань.

Таблиця 4. Орієнтовні критерії оцінювання дослідницьких завдань

Критерій оцінювання	Що враховується / пояснення
Розуміння завдання та логіка роботи	Чітке визначення проблеми, формулювання мети або запитання; послідовність дій: аналіз → висунення припущення → обґрунтування.
Історична достовірність	Подані дані перевірені, відповідають епосі; відсутні фактичні помилки; правильно використано терміни, імена, дати.
Самостійність роботи	Висновки логічні, обґрунтовані фактами; інформація відповідає історичному контексту; правильно використано терміни, дати, імена
Творчість, креативність та формат подання	Присутні оригінальні ідеї або нестандартна інтерпретація; використано цікаву форму подання (сторітелінг, інфографіка, презентація, відео, буклет, подкаст).
Аргументованість висновків і вибору способу подання	Висновки логічно пов'язані з дослідженням, підтверджені доказами; обґрунтовано вибір способу подання та захисту позиції.
Якість презентації та комунікації результатів	Робота структурована, охайна та зрозуміла; під час презентації матеріал подано чітко, зворотний зв'язок з аудиторією налагоджено.
Робота в команді (для групових завдань)	Активна участь усіх членів групи, взаємна підтримка, спільне ухвалення рішень та відповідальність за результат.
Рефлексія та усвідомлення власного досвіду	Учень або група оцінює власну діяльність, визначає труднощі та успіхи, робить висновки для подальшого вдосконалення.
Ціннісне ставлення до історичного матеріалу	Проявлено повагу до історичної спадщини, етичність суджень, розуміння культурного контексту та значення подій для сучасності.

При оцінюванні дослідницького завдання не обов'язково використовувати всі критерії; їх можна об'єднувати або скорочувати залежно від типу та тривалості завдання. Якщо завдання розраховане на один урок чи його частину, достатньо 3–4 критеріїв. Для довготривалих проєктів (3–5 уроків і більше) доцільно оцінювати як процес роботи, так і кінцевий результат.

Критерії можна варіювати залежно від типу дослідницького завдання, (індивідуальне, парне, групове); форми представлення результату (есе, презентація, сторітелінг, інфографіка тощо); тривалості виконання (урок або кілька); навчальної мети та вікових особливостей учнів.

Критерії варто обговорювати з учнями заздалегідь, а також використовувати їх у процесі самооцінювання та взаємооцінювання. Це сприяє розвитку рефлексивного мислення, підвищує мотивацію до навчання та створює атмосферу прозорості й довіри в оцінюванні. Вдало сформульовані критерії – це не лише інструмент контролю, а й показник зростання учня як

дослідника. Вони демонструють, що важливим є не лише підсумковий результат, а й сам шлях до його досягнення.

1.7. Як розробити ефективне дослідницьке завдання з історії

Прикладом реалізації п'ятикомпонентної структури дослідницьких завдань для учнів 7 класу може бути завдання **«Музейні експерти: шукаємо скарби Середньовіччя»**. Воно оформлене у форматі пізнавальної пригоди з елементами гри/квесту, що дає змогу школярам через уяву, пошук і творчість зануритися у світ середньовічного мистецтва. Його можна виконувати індивідуально або в малих групах.

Для підвищення емоційного залучення учнів **назви етапів подано у творчому стилі**, відповідно до теми та історичного контексту. Такий підхід сприяє глибшому розумінню змісту, розвитку дослідницької мотивації та сприйняттю завдання не як «шкільної роботи», а як захопливої пізнавальної подорожі.

Структура дослідницького завдання (у вигляді квесту)

Крок 1. Місія для експертів

Уявіть, що ви – експерти-мистецтвознавці, яким доручено відшукати, дослідити та представити найцікавіші пам'ятки європейського й українського Середньовіччя, збережені в музеях світу та України. Ваша мета – створити власну віртуальну виставку «Пам'ятки Середньовіччя: від Львова до Лондона».

Об'єднайтеся в малі групи або працюйте самостійно.

Крок 2. В пошуках мистецького скарбу (джерела дослідження)

Скористайтесь такими ресурсами для пошуку інформації:

офіційними сайтами музеїв Європи та України (наприклад, Лувр (Франція), Британський музей (Велика Британія), Національний музей у Варшаві (Польща), музей Клуні – Середньовічна Франція, Національний музей історії України (Київ), Національний художній музей України, Львівський історичний музей та ін.). Також можна використати матеріали місцевого історичного чи краєзнавчого музею.

платформами Google Arts & Culture, Europeana, Wikimedia Commons; відеоекскурсіями або 3D-турами музеїв; науково-популярними статтями, музейними каталогами.

Крок 3. Розкриваємо таємниці (досліджуємо).

Проведіть міні-дослідження, дотримуючись послідовності:

- оберіть музей Європи або України, у якому є експозиція, присвячена Середньовіччю;
- доберіть 2–3 експонати, що найкраще розкривають культуру та мистецтво цієї доби.

Для кожного експоната визначте:

- ✓ назву, дату створення, місце походження;
- ✓ матеріал, стиль, техніку виконання;
- ✓ короткий опис сюжету чи функції предмета;
- ✓ автора/авторів (якщо відомі);
- ✓ власне враження: що вас здивувало, надихнуло або зацікавило;

✓ історію чи легенду, пов'язану з пам'яткою.

Знайдіть або складіть коротку історію чи легенду, пов'язану з пам'яткою.

Порада: спробуйте пояснити, чому ці експонати можна вважати «візитівкою» Середньовіччя.

Крок 4. Результат експертної місії (очікуваний продукт)

Представте результати дослідження у будь-якому зручному форматі. Можливі варіанти: *інформаційна картка експоната/експонатів для уявної музейної виставки, сторітелінг; інтерв'ю з середньовічним митцем, пост або сторіс у стилі соцмереж про пам'ятку, віртуальну мінівиставку, цифровий буклет чи міні-презентація.*

Крок 5. Експертна рада (рефлексія та оцінювання).

Після презентацій проведіть «раду експертів» – коротке обговорення результатів місії: *Які музеї й експонати вас вразили найбільше? Які спільні риси має середньовічне мистецтво в різних країнах? Що нового ви дізналися про культуру та духовний світ епохи? Який формат подачі був найцікавішим і чому? Що було найскладнішим у процесі дослідження? Який проєкт іншої групи вас зацікавив? Як ви вважаєте, наскільки вам вдалося передати дух епохи в своїх роботах?*

Критерії оцінювання (макс. 12 балів)

Критерій	Макс. балів
Обґрунтованість вибору музею та експонатів	3
Якість дослідження (точність опису, використання джерел)	4
Творчість і оригінальність способу подання	3
Якість презентації (візуальне оформлення, комунікація)	2

Коротко проаналізуємо це дослідницьке завдання.

Завдання розраховане на учнів 7 класу й реалізує ідею поєднання історії та мистецтва через інтерактивний формат квесту. Учні виступають у ролі експертів-мистецтвознавців, що досліджують культурну спадщину Середньовіччя. Такий підхід формує дослідницьку, інформаційно-комунікаційну та культурну компетентності, розвиває вміння працювати з джерелами й творчо презентувати результати.

Ключові характеристики завдання:

1. Мотиваційний контекст: Роль «експерта-мистецтвознавця» створює захопливу навчальну ситуацію. Учні не просто виконують завдання, а беруть участь у «місії» – пошуку середньовічних скарбів у музеях світу. Такий формат стимулює інтерес до мистецтва й історії, розвиває уяву та емоційне залучення.

2. Структурованість: Завдання побудоване за п'ятикомпонентною моделлю дослідницької діяльності (умова — пошук джерел — дослідження — результат — рефлексія). Кожен крок має логічне продовження попереднього, що допомагає учням планувати та організовувати роботу.

3. Джерельна база: Передбачено роботу з автентичними джерелами – сайтами провідних музеїв світу, платформами Google Arts & Culture, Europeana, Wikimedia Commons, відеоекскурсіями, музейними каталогами. Це розвиває інформаційну культуру, навички добору й критичної оцінки даних.

4. Дослідницька діяльність: Учні вчаться визначати походження, стиль, авторство й сюжет пам'яток, тобто застосовують методи мистецтвознавчого аналізу. Окремо передбачено елемент інтерпретації – створення легенди або пояснення символічного значення експоната, що розвиває історичну уяву й творче мислення.

5. Креативність і формат результату: Можливість обирати різні способи подання результатів – від інформаційної картки до сторітелінгу, посту чи віртуальної виставки – формує самостійність і креативність. Це відповідає сучасним підходам до компетентнісного навчання.

6. Рефлексія та оцінювання: Підсумкова «рада експертів» є формою колективного осмислення результатів: учні обговорюють відкриття, труднощі, цікаві ідеї. Це сприяє розвитку комунікативних умінь і вмінню оцінювати власну діяльність. Критерії оцінювання охоплюють як змістову, так і творчу складові роботи.

Це завдання є прикладом того, як дослідницька діяльність може бути водночас цікавою, глибокою й методично обґрунтованою, а також відповідати інтегрованому підходу в навчанні. Воно органічно поєднує історію, культуру та цифрові технології, стимулюючи учнів до самостійного пізнання, розвитку навичок пошуку й інтерпретації інформації. Завдяки роботі з візуальними та цифровими джерелами формуються естетичний смак, творче мислення, медіаграмотність і комунікативні вміння. Формат квесту з рольовим елементом робить навчання емоційно насиченим і мотивувальним, а дослідницький підхід – осмисленим і результативним. Завдання сприяє формуванню історичної компетентності учнів через творчу взаємодію з культурною спадщиною та джерелами минулого.

1.8. Як адаптувати дослідницькі завдання до інтересів учнів цифрового покоління

У ході створення дослідницьких завдань з історії особливо важливо враховувати вікові та когнітивні особливості сучасних школярів як представників цифрового покоління. Вони зазвичай орієнтовані на візуальне сприймання інформації, звикли до динамічних та інтерактивних форматів навчання, активного використання цифрових пристроїв у повсякденному житті.

Ефективне залучення учнів до історичного дослідження потребує використання підходів і засобів, що відповідають їхньому стилю пізнання. Зокрема, доцільно інтегрувати:

- **цифрові інструменти** для пошуку, обробки та візуалізації інформації (інтерактивні карти, графічні редактори, хмарні сервіси);
- **візуальні матеріали** – фото, малюнки, відео, реконструкції, інфографіка;
- **інтерактивні платформи** (Google Earth, Canva, LearningApps, Padlet тощо) для створення освітніх продуктів;
- **активні методи навчання** – рольові ігри, дискусії, мінідебати, проекти, квести.

Особливе значення має **групова робота**, яка сприяє формуванню в учнів навичок співпраці, взаємопідтримки, розподілу ролей, аргументованого обговорення та презентації результатів.

Поєднання цифрових ресурсів, візуальних засобів, кооперативних форм навчання та дослідницьких методів створює комфортне й продуктивне освітнє середовище для учнів. Дослідницькі завдання, які враховують особливості дітей цифрового покоління стають цікавими й зрозумілими, суттєво підвищують їхню мотивацію та залученість в освітній процес. Наведемо два приклади таких дослідницьких завдань.

Дослідницьке завдання-квест: «Кулінарна подорож в Середньовіччя» (інтегрований мініпроект)

Вступне слово вчителя (мотивація): Середньовічна Європа – це не лише замки, лицарі та монастирі, а й унікальний світ смаків та кулінарних традицій! Як харчувалися люди тієї доби? Що готували на королівських бенкетах, а що їли прості селяни? Цей кулінарний квест запрошує вас стати справжніми істориками-кулінарами та розкрити секрети середньовічної кухні.

1. Кулінарна місія «Середньовічні смаки». Уявіть, що ви – відомі кулінарні дослідники. Вас запросили на середньовічний фестиваль, де потрібно представити **реконструйовану страву епохи**. Ваше завдання – дослідити, **що і як їли європейці в середньовіччі**, знайти рецепт середньовічної страви, дослідити її і подати у креативному вигляді.

Формат роботи: індивідуально або в групах (на вибір).

2. Пошук Давніх Рецептів. З різноманітних джерел відшукайте опис/рецепт середньовічної страви будь-якої європейської країни або регіону. Зверніть увагу на інгредієнти, посуд та способи приготування. Для пошуку і натхнення використайте: цифрову добірку цікавих фактів: bit.ly/3KFS5Ff, історичні реконструкції (фото їжі з фестивалів, середньовічні мініатюри, зображення кухонь), книги та сайти з історії кулінарії.

3. Кулінарне дослідження. Дослідіть: *Які продукти використовували в середньовічній Європі? Які страви готували? Як виглядав процес приготування та сервірування? Які були способи приготування їжі?*

Оберіть одну середньовічну страву. Опишіть її: інгредієнти, процес приготування, смакові особливості. Визначте, для кого була призначена ця страва (феодала, селяни, ченці)? З якої нагоди її готували (святковий бенкет, повсякденний обід, харчування в період посту)?

4. Результат кулінарної місії. Оберіть один із форматів представлення результатів дослідження: сторінка з кулінарної книги середньовіччя, відеорецепт, кулінарна мапа середньовічної Європи, плакат або лепбук, меню для лицарського бенкету, пост для соцмереж. **За бажанням:** створіть візуалізацію страви за допомогою ІІІ-інструментів (обов'язково зазначте це результатах дослідження).

5. Підсумкова презентація

Презентуйте свій гастропроект однокласникам. Обговоріть: *Що цікавого ви дізналися про харчування середньовічних європейців? Що вас здивувало у середньовічній кухні? Чим середньовічна кухня відрізняється від сучасної? Які*

труднощі виникли під час пошуку інформації? Яку страву ви хотіли б спробувати приготувати вдома? Чому?

Критерії оцінювання (макс. 12 балів)

Критерій	Макс. балів
Історична достовірність (інгредієнти та опис відповідає епосі)	4
Креативність та формат представлення	4
Аргументованість вибору/реконструкції страви	2
Робота в команді, участь кожного	2

Можна зробити «виставку кулінарної спадщини» у класі або створити спільний онлайн-кулінарний альбом (наприклад, у Google Slides), де кожна група представить свою страву.

1.9. Що таке навчально-дослідницькі завдання і як вони формують дослідницькі вміння учнів

Навчально-дослідницькі завдання з історії – це ефективний інструмент поступового формування в учнів дослідницьких умінь, необхідних для самостійного пізнання минулого. Їхня основна мета – не стільки здобуття нового знання, як у повноцінному дослідницькому завданні, скільки **відпрацювання/формування окремих дослідницьких дій і прийомів** (аналіз, порівняння, узагальнення, висунення гіпотез, інтерпретація джерел тощо).

Навчально-дослідницькі на відміну від дослідницьких:

- не передбачають проходження повного циклу навчального дослідження (від постановки проблеми до представлення результатів);
- зосереджуються на відпрацюванні/формуванні конкретних дослідницьких умінь і навичок (аналіз, порівняння, класифікація, формулювання гіпотез, пошук аргументів, інтерпретація джерел тощо);
- короткі за обсягом і менш часовитратні, тому легко інтегруються у структуру уроку та можуть ефективно застосовуватися для постановки проблеми, аналізу джерел, тренування дослідницьких умінь та формувального оцінювання.

Для наочності наведемо приклади навчально-дослідницьких завдань, орієнтованих на формування вміння висувати гіпотези/припущення:

1. Використовуючи текст підручника (пункт 1 параграфа) та відповідні ілюстрації, визначте природно-географічні умови проживання народів Північної Європи. Сформулюйте припущення щодо можливого впливу цих умов на основні заняття місцевого населення. Обґрунтуйте свою думку прикладами.

2. Проаналізуйте наведені археологічні дані: «Під час розкопок у Києві виявлено срібні монети сельджуків, датовані початком XIII ст. Ці знахідки супроводжувалися уламками кольорового скляного посуду сирійського походження». На основі цих фактів сформулюйте гіпотези щодо шляхів потрапляння цих артефактів на територію Русі-України. Обґрунтуйте свою відповідь, запропонувавши можливий уявний маршрут.

3. Розгляньте карту Русі-України періоду XII–XIII ст. Сформулюйте припущення щодо впливу географічного положення удільних князівств та природних умов на їхню безпеку, внутрішню політику та економічний розвиток. Обґрунтуйте свої припущення, спираючись на картографічні дані.

Ці приклади демонструють, як у межах стислих/коротких завдань можна цілеспрямовано формувати дослідницькі вміння (в даному випадку вміння висувати гіпотези/припущення). Вони мають чітку дослідницьку логіку: від спостереження → через аналіз → до висунення гіпотези → її обґрунтування.

Коротко проаналізуємо наведені дослідницькі завдання.

1. Мають проблемно-пошуковий характер: потребують відповіді, якої немає готової в підручнику.

2. Вимагають аналітичної діяльності, спираючись на конкретне джерело (текст, карта, археологічні дані).

3. Спрямовані на розвиток історичного мислення та дослідницької компетентності, зокрема вміння висувати гіпотези і робити обґрунтовані висновки.

4. Підтримують мотивацію учнів через інтригу і новизну інформації (знахідка, невідома деталь, порівняння).

5. **Дидактично гнучкі:** можуть використовуватися як індивідуальна, парна чи групова робота.

Такі завдання допомагають учням поступово перейти від репродуктивного засвоєння інформації до дослідницького мислення, формують уміння працювати з історичними джерелами та даними, робити узагальнення і висновки¹.

1.10. Які особливості оцінювання навчально-дослідницьких завдань

Оцінювання навчально-дослідницьких завдань має насамперед формувальний характер і спрямоване не лише на результат/правильність

¹ Докладніше про типологію та використання навчально-дослідницьких завдань можна дізнатися в методичному посібнику «Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі» (П. Мороз & І. Мороз, 2018).

відповіді, а й на процес пізнання. Тому потрібно оцінювати уміння мислити, аргументувати, співпрацювати.

Основні підходи до оцінювання:

- підкреслення позитивних моментів у роботі (успіхів, оригінальних ідей);
- використання вербального оцінювання (коментарів, порад, мікрофідбеку);
- самооцінювання й взаємооцінювання (учні оцінюють свої дії за певними критеріями);
- застосування чітких і зрозумілих критеріїв, адаптованих до рівня учнів.

Критерії оцінювання навчально-дослідницьких завдань, орієнтованих на формування вміння висувати гіпотези/припущення, можуть бути такими:

Критерій	Зміст критерію	Макс. бал
Розуміння завдання і логіка його розв'язання	Учень чітко визначає суть питання, формулює гіпотезу або припущення, мету, дотримується логіки «аналіз – припущення – обґрунтування».	3
Аргументованість та критичне мислення	Обґрунтовує припущення прикладами, пропонує власне бачення проблеми, демонструє критичне мислення	4
Творчість і самостійність	Є власна думка, оригінальна/не стандартна інтерпретація чи форма подачі результату.	3
Комунікація та оформлення результату	Чіткість, грамотність, логічність викладу, вміння презентувати думку.	2

Таким чином, **навчально-дослідницькі завдання** – це гнучкий і результативний інструмент розвитку історичного мислення. Вони не лише активізують пізнавальну діяльність, а й створюють ситуацію успіху для кожного учня, поступово готуючи його до виконання повноцінних дослідницьких проєктів.

1.11. Для чого розмежовувати дослідницьке та навчально-дослідницьке завдання

Усвідомлення чіткого розмежування між дослідницькими та навчально-дослідницькими завданнями дає змогу вчителю гнучко планувати освітній процес, добираючи оптимальні форми роботи відповідно до вікових особливостей учнів, навчальних цілей і ресурсних можливостей уроку.

Таке розмежування забезпечує послідовність формування дослідницької компетентності учнів – від засвоєння окремих прийомів до виконання самостійних досліджень. Іншими словами, навчально-дослідницькі завдання – це «навчальні сходинки», які готують учнів до повноцінного дослідження, тоді як дослідницькі завдання – це етап, де учень уже застосовує опановані вміння комплексно.

Таким чином, поєднання обох типів завдань у системі навчання історії дає змогу:

- варіювати рівень складності завдань відповідно до підготовленості учнів;

- реалізовувати принцип поступового ускладнення навчальної діяльності;
- формувати дослідницьку компетентність поетапно, забезпечуючи перехід від тренування окремих умінь до самостійного історичного пошуку;
- урізноманітнювати освітній процес, поєднуючи короткі практичні завдання з тривалими творчими або проєктними формами роботи.

Підсумуємо. Отже основні відмінності між дослідницьким завданням та навчально-дослідницьким такі:

Мета: Дослідницьке завдання має на меті завершене навчальне дослідження з власними висновками, тоді як завдання дослідницького типу спрямоване на розвиток конкретних дослідницьких навичок.

Рівень глибини: Дослідницьке завдання більш глибоке і комплексне; навчально-дослідницьке – коротке та практичне, орієнтоване на певний аспект дослідження чи розвиток певних дослідницьких вмінь.

Результати: Дослідницьке завдання передбачає нові висновки та знання, тоді як завдання дослідницького типу може завершуватися простим підсумком чи відповіддю на запитання.

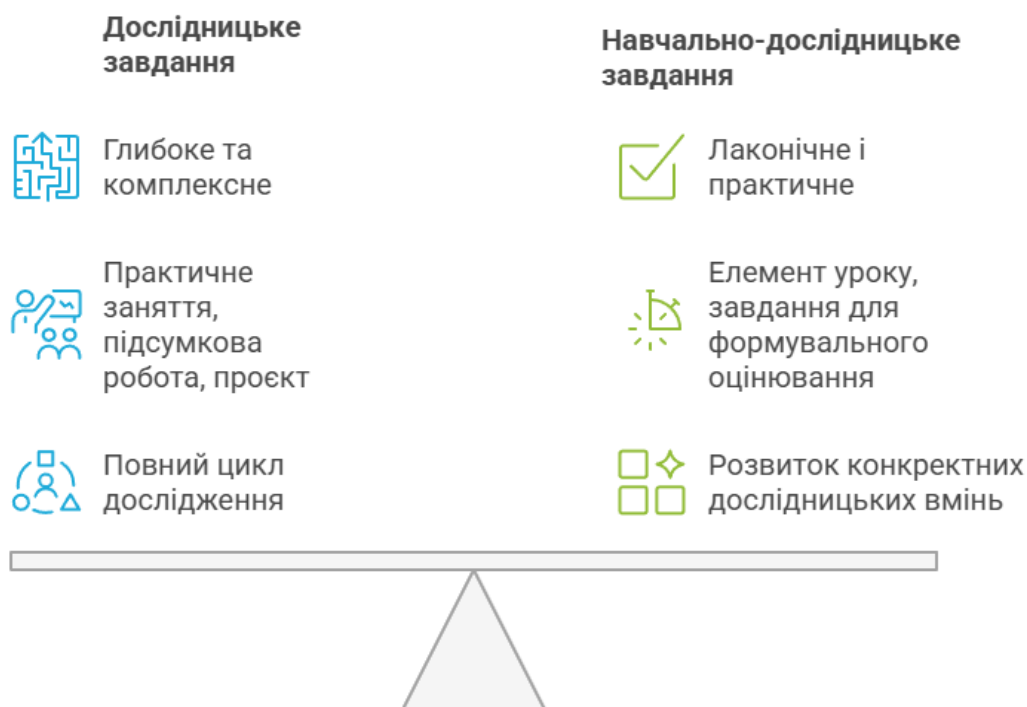

Схема «Порівняння дослідницьких та навчально-дослідницьких завдань»

1.12. Якою є роль вчителя в умовах дослідницького навчання

Упровадження дослідницької діяльності в освітній процес ставить перед учительством нові виклики та надає нові можливості для реалізації інноваційних ідей. У своїй праці «Покоління і стилі навчання» Джулі Коатс наголошує, що місія педагога полягає не лише в передачі знань, але й у психолого-педагогічній підтримці розвитку особистості учня, залученні його до світу культурних цінностей та формуванні здатності до самоідентифікації. Це потребує від учителя гнучкості, педагогічної рефлексії та вміння адаптувати навчання до сучасних освітніх реалій, акцентуючи увагу на багатоаспектності, критичності та відкритості історичних знань.

В умовах дослідницького підходу вчитель виконує роль організатора, консультанта й мотиватора, який створює середовище, що сприяє активній пізнавальній діяльності учнів. Його завдання виходить далеко за межі передачі фактів і охоплює такі функції:

- створення атмосфери взаємоповаги й толерантності, що заохочує учнів до відкритого висловлення думок і дискусій;
- організація навчальних проблемних ситуацій, які спонукають учнів самостійно шукати рішення та робити висновки;
- поєднання індивідуальної, парної та групової роботи для забезпечення співпраці та взаємонавчання;
- ознайомлення учнів із методами історичного дослідження (робота з джерелом, аналіз, узагальнення, формулювання гіпотези);
- формування внутрішньої мотивації до пізнання та самоосвіти;
- застосування диференційованого підходу з урахуванням здібностей, інтересів і темпу розвитку учнів;
- створення умов для рефлексії, щоб учні могли усвідомлювати свій поступ у дослідницькому процесі.

Рис.9. Схема «Роль вчителя в умовах дослідницького навчання»

Отже, у дослідницькому навчанні учитель виступає не джерелом інформації, а партнером у пізнанні, який підтримує, спрямовує й надихає учнів. Такий підхід перетворює урок історії на простір спільного пошуку, діалогу й відкриттів. Роль учителя полягає у тому, щоб допомогти учням: зрозуміти цінність історичного знання як процесу, а не набору фактів; пережити історію через дослідження, а не лише вивчення; усвідомити себе суб'єктом навчання, який має право на власну думку, інтерпретацію і відкриття. Таким чином, дослідницька діяльність перетворюється на форму співпраці між учителем і учнями, де обидві сторони активно взаємодіють задля досягнення спільної мети. Завдяки такому підходу навчання переходить від механічного запам'ятовування до дослідницького і творчого

засвоєння знань, що перетворює його на цікавий і продуктивний процес, який сприяє всебічному розвитку учнів і підвищенню якості освіти.

ВИКОРИСТАНІ ТА РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Нижче наведений список джерел, використаних автором у ході написання розділу посібника. Джерела для зручності згруповані за тематичними напрямками.

Ці праці можуть стати у пригоді для поглиблення розуміння дослідницької діяльності, конструювання навчальних завдань, компетентнісного підходу та організації проєктної роботи учнів.

Дослідницька діяльність та конструювання дослідницьких завдань

Малієнко, Ю. Б. (2019). Компетентнісні завдання у змісті курсів історії в ліцеї: суть, структура, класифікація, значення. *Український педагогічний журнал*. (3) <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719447/1>

Малієнко, Ю. Б. (2023). Учнівські дослідження історичних джерел. Актуальні підходи. *Сучасні тенденції розвитку науки, освіти, технологій та суспільства: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 12 вересня 2023 р.): у 2 ч., 1. (22-23). ЦФЕНД, м. Полтава, Україна.* <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736845/>

Мороз П.В. (2012). *Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України*. Педагогічна думка, м. Київ, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1405/>

Мороз П. В., Мороз І. В., Моцак С. І. *Досліджуємо історію і суспільство. Підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ: Педагогічна думка. 2022, 168 с. <https://lib.iitta.gov.ua/731777/>

Мороз П., Мороз І., Власов В. *Історія України в джерелах: практикум*. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2021. 564 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729083/>

Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2018). *Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі*. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», м. Київ, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712554/>

Мороз, П. (2008а). Методика розвитку в школярів вміння бачити проблеми (на матеріалі історії стародавнього світу). *Історія в школах України*, (11-12), 15–20. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8459>

Мороз, П. (2008b). Теоретичні засади розвитку вмінь бачити проблеми на уроках історії. *Історія в школах України*, (9), 11–15. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8458>

Мороз, П. (2019). *Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти*. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722069/>

Мороз, П. (2020а). Методичні шляхи формування дослідницької компетентності засобами шкільного підручника історії. *У Проблеми сучасного підручника: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (електронне видання)*. 60–62. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721429>

Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2023). Особливості конструювання та використання інтегрованих завдань на уроках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи». *Український Педагогічний журнал*, (3), 20–216. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736711/>

Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2024). Дослідницька діяльність учнів з історії в школі: концептуальні засади та практичні аспекти впровадження. У *Proces edukacyjny w czasie wojny i powojennej odbudowy Ukrainy z integracją ze wspólnotą europejską : monografia* (с. 119–140). MANS w Łomży. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744707/>

Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2024b). Дослідницький підхід до вивчення історії повсякденності (на прикладі курсу «Всесвітня історія, 7 клас»). *Проблеми сучасного підручника*, (33), 162–174. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744524/>

Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2025). *Результати онлайн опитування «Дослідницька діяльність учнів на уроках історії»: аналітичний звіт (електронне видання)*. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745103/>

Мороз, П., & Мороз, І. (2015). Реалізація дослідницького підходу в шкільному підручнику історії (на прикладі підручника «Всесвітня історія. Історія України» для учнів 6 класу). *Проблеми сучасного підручника*, (15), 53–66. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713318>

Мороз, П., & Мороз, І. (2018a). *Вступ до історії : підручник для 5-го класу закладів загальної середньої освіти*. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722144/>

Мороз, П., & Мороз, І. (2020). Формування дослідницької компетентності засобами сучасного шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника*, (24), 142–162. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720924/>

Мороз, П., & Мороз, І. (2024). *Практика інтегрованого навчання учнів історії у 5-6 класах : методичні рекомендації*. Видавничий дім «Освіта». <https://lib.iitta.gov.ua/740428/>

Новосьолова, В. І. (2021a). Використання оптимальних методів навчання української мови у процесі формування навчально-дослідницьких умінь здобувачів освіти. У *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки за 2021 рік*. 42–43. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729631/>

Новосьолова, В. І. (2021b). Особливості формування навчально-дослідницьких умінь учнів на уроках української мови в умовах Нової української школи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, (8 (346) Ч. 1), 181–197. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-8\(346\)-1-181-197](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-8(346)-1-181-197)

Новосьолова, В. І. (2022). Методи дослідницького навчання на уроках української мови в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти. У *Шості Геретівські читання: наукові статті, тези доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 03.06.2022р.)*. 223–227. ТОКІППО. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732175/>

Практичні заняття та компетентнісне навчання

Пометун, О. (2015b). Система пізнавальних завдань у компетентнісно орієнтованому підручнику історії. *Проблеми сучасного підручника*, (15), 186–197. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713771/>

Пометун, О., Гупан, Н., & Власов, В. (2018). *Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник*. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ». <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712706/>

Пометун, О., & Гупан, Н. (2018). *Практичні заняття з історії в основній школі*. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», м. Київ, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712707/>

Пометун, О., & Гупан, Н. (2021) *Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: методичний посібник*. КОНВІ ПРІНТ, м. Київ, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729252/>

Організація проєктного навчання

Возна, З. (Уклад.). (2019). *Організація проєктної діяльності учнів: навчально-методичний посібник для студентів освітнього ступеня «магістр» денної та заочної форми навчання*. «ВПЦ» Візаві. <http://surl.li/ijcdsd>

Ремех Т. О. *Проектна діяльність учнів на уроках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»*. Сьомі Геретівські читання: наукові статті, тези доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 22 вересня 2023 року) . ТОКІППО, м. Тернопіль, Україна. С. 269–275. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/737092/>

Мірошник С. І. Теоретичні основи навчальної проєктної діяльності учнів. Народна освіта. Електронне наукове фахове видання. Випуск №2(23), 2014. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2383

Гупан Н. М. Проектна діяльність учнів з історії у контексті Нової української школи. *Актуальні проблеми сучасної освіти: реалії та перспективи* : матеріали V (IV) Всеукраїнської конференції студентів та викладачів закладів освіти. Тези доповідей учасників конференції. Том 1. Дніпро : ВСП «Маріупольський фаховий коледж ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2023. С. 31–32. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735402/>

Дьоміна І. Проектне навчання: коротко про головне. URL: <https://nus.org.ua/view/proektne-navchannya-korotko-pro-golovne/>

ДОДАТОК 1.

ПРИКЛАДИ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ УЧНІВ 7 КЛАСУ (розроблено Петром Морозом)

Дослідницьке завдання на тему «Побут, заняття та вірування східних слов'ян (8–9 ст.) за матеріалами археології»

Крок 1. «Археологічна експедиція» (умова й мисленнєва дія)

Уявіть, що ви – учасники археологічної експедиції, яка досліджує життя східних слов'ян на українських землях у 8–9 ст. Ваше завдання за допомогою археологічних знахідок і реконструкцій відтворити їхній побут, заняття та уявлення про світ. Об'єднайтеся у групи або працюйте індивідуально.

Навчальна проблема: *Що можуть розповісти речові та візуальні джерела про спосіб життя і духовну культуру східних слов'ян?*

Крок 2. «Відкриваємо скарбницю джерел»

Для виконання завдання використайте матеріали:

1.

2.

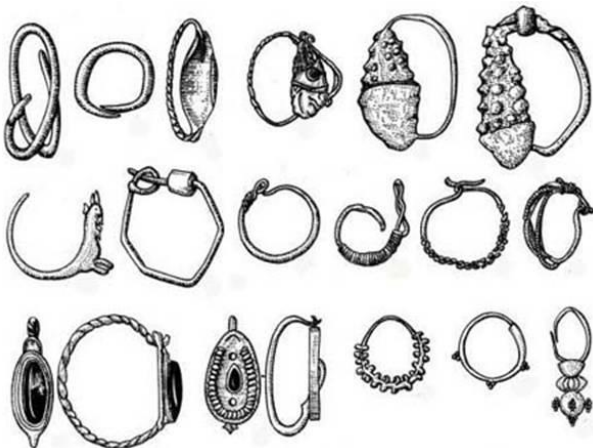
3/

4.

5.

6.

Пам'ятки та реконструкції пам'яток східних слов'ян 8–9 ст. на теренах України: 1. Реконструкція житла;

2. Реконструкція житла східних слов'ян. У кутку – піч-кам'янка;

3. Ідол;

4. Ліпний горщик східних слов'ян;

5. Вироби ремісників;

6. Жіночі прикраси полян, сіверян і в'ятичів.

Крок 3. «Досліджуємо історичні джерела»

Проведіть аналіз пам'яток та реконструкцій пам'яток східних слов'ян 8–9 ст.

Описуємо знахідку Для кожної пам'ятки визначте: що це за предмет; матеріал і спосіб виготовлення; призначення в повсякденному житті чи ритуалах.

Інтерпретуємо З'ясуйте: що можна зрозуміти про технології виробництва чи будівництва; які ремесла існували; яку інформацію предмети дають про харчування, одяг, житло, умови життя та вірування давніх слов'ян вірування.

Зіставляємо факти Порівняйте пам'ятки між собою: чи утворюють вони єдину картину життя слов'янського поселення? які елементи побуту й культури проявляються найчіткіше?

Формуємо гіпотезу Запишіть власну відповідь на запитання: *Яким був спосіб життя та вірування східних слов'ян у 8-9 ст. відповідно до наведених джерел?*

Крок 4. «Результат експедиції» (очікуваний продукт)

Представте результати в одному з інтерактивних або творчих форматів: «Польовий щоденник археолога», «Експедиційний звіт», сторітелінг: «Один день у слов'янському поселенні», блог-допис «Що розповіли нам артефакти?», міні-підкаст (текстовий сценарій): «Голос експедиції: що ми знайшли?», мультимедійна міні-презентація «Побут і вірування слов'ян».

Крок 5. «Рада дослідників» (рефлексія та оцінювання)

Обговоріть або письмово дайте відповіді: Що було найцікавішим під час роботи з джерелами? Які висновки вас здивували? Яке джерело виявилось найінформативнішим? Чи змінилася ваша уява про життя ранніх слов'ян? Що було найскладнішим у дослідженні – аналіз, інтерпретація, добір аргументів?

Критерії оцінювання (макс. 12 балів)

Критерій	Макс. балів
Точність та аргументованість аналізу джерел	4
Глибина та логічність гіпотези	3
Творчість та якість кінцевого продукту	3
Чіткість та повнота презентації результатів	2

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: орієнтування у просторі та часі; **ГЗР 2:** аналіз археологічних та візуальних джерел,

виділення смислових ознак предметів, формулювання гіпотез щодо занять, побуту та вірувань, порівняння джерел і аргументування висновків; **ГЗР 3:** творче відтворення результатів дослідження, висловлення оцінного та емоційного ставлення до життя східних слов'ян, розуміння історичного контексту.

ДОСЛІДНИЦЬКЕ ЗАВДАННЯ-КВЕСТ «Кулінарна подорож в Середньовіччя» (інтегрований мініпроект)

Вступне слово вчителя (мотивація): Середньовічна Європа – це не лише замки, лицарі та монастирі, а й унікальний світ смаків та кулінарних традицій! Як харчувалися люди тієї доби? Що готували на королівських бенкетах, а що їли прості селяни? Цей кулінарний квест запрошує вас стати справжніми істориками-кулінарами та розкрити секрети середньовічної кухні.

1. Кулінарна місія «Середньовічні смаки». Уявіть, що ви – відомі кулінарні дослідники. Вас запросили на середньовічний фестиваль, де потрібно представити реконструйовану страву епохи. Ваше завдання – дослідити, що і як їли європейці в середньовіччі, знайти рецепт середньовічної страви, дослідити її і подати у креативному вигляді.

Формат роботи: індивідуально або в групах (на вибір).

2. Пошук Давніх Рецептів. З різноманітних джерел відшукайте опис/рецепт середньовічної страви будь-якої європейської країни або регіону. Зверніть увагу на інгредієнти, посуд та способи приготування. Для пошуку і натхнення використайте: цифрову добірку цікавих фактів: bit.ly/3KFS5Ff, історичні реконструкції (фото їжі з фестивалів, середньовічні мініатюри, зображення кухонь), книги та сайти з історії кулінарії.

3. Кулінарне дослідження

Дослідіть: *Які продукти використовували в середньовічній Європі? Які страви готували? Як виглядав процес приготування та сервірування? Які були способи приготування їжі?*

Оберіть одну середньовічну страву. Опишіть її: інгредієнти, процес приготування, смакові особливості. Визначте, для кого була призначена ця страва (феодала, селяни, ченці)? З якої нагоди її готували (святковий бенкет, повсякденний обід, харчування в період посту)?

4. Результат кулінарної місії

Оберіть один із форматів представлення результатів дослідження: сторінка з кулінарної книги середньовіччя, відеорецепт, кулінарна мапа середньовічної Європи, плакат або лепбук, меню для лицарського бенкету, пост

для соцмереж. **За бажанням:** створіть візуалізацію страви за допомогою ШІ-інструментів (обов'язково зазначте це результатах дослідження).

5. Підсумкова презентація

Презентуйте свій гастропроект однокласникам. Обговоріть: *Що цікавого ви дізналися про харчування середньовічних європейців? Що вас здивувало у середньовічній кухні? Чим середньовічна кухня відрізняється від сучасної? Які труднощі виникли під час пошуку інформації? Яку страву ви хотіли б спробувати приготувати вдома? Чому?*

Критерії оцінювання (макс. 12 балів)

Критерій	Макс. балів
Історична достовірність (інгредієнти та опис відповідає епосі)	4
Креативність та формат представлення	4
Аргументованість вибору/реконструкції страви	2
Робота в команді, участь кожного	2

Можна зробити «виставку кулінарної спадщини» у класі або створити спільний онлайн-кулінарний альбом (наприклад, у Google Slides), де кожна група представить свою страву.

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): **ГЗР 1:** орієнтування у просторі та часі – відтворення середньовічного середовища, співвіднесення страв і харчових традицій з певними регіонами та соціальними групами (феодала, селяни, ченці), аналіз контексту подій та побуту; **ГЗР 2:** робота з інформацією – аналіз історичних джерел, формулювання висновків щодо побутових та культурних особливостей середньовічної кухні; **ГЗР 3:** висловлення оцінного та емоційного ставлення до середньовічної культури харчування.

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ЕКСКУРС-КВЕСТ

«Таємниці Ханського палацу: мандрівка до райського саду на землі»

Крок 1. Вирушаємо в мандрівку

Уявіть, що ви – учасники унікальної історико-культурної експедиції «Скарби Кримського ханства». Нова локація вашого маршруту – резиденція кримських ханів і перлина світової спадщини, Ханський палац у Бахчисараї. Ваше завдання – пройти не шляхом туриста, а стежкою дослідника: відшукати приховані сенси, розгадати символи, зрозуміти культурні коди та емоційну силу цього місця.

Крок 2. Маршрут дослідника

Розгляньте ілюстрації (1–8).

Уявіть, що перед вами відкривається інший світ – простір, де переплелися ісламська традиція, кримськотатарська культура, східна естетика та ремісничка майстерність.

Ханський палац в Бахчисараї:

1. Палацовий майдан
2. Ханська мечеть
3. Зал Дивану - місце, де вирішувались важливі державні питання
4. Фонтан у літній альтанці палацу
5. Північна ворота Ханського палацу
6. Зала Ханської мечеті
7. Фонтан сліз
8. Житлові покої

Крок 3. Досліджуємо красу і таємниці Ханського палацу.

Уважно проаналізуйте кожну ілюстрацію. Скористайтесь наведеними запитаннями (можна залучати додаткові джерела):

- ✓ Які риси східної архітектури впізнаєте?

- ✓ Як оформлення мечеті відображає релігійну традицію кримських татар?
- ✓ Які деталі інтер'єру свідчать про рівень культури, побут і статус кримських ханів?
- ✓ Які елементи свідчать про естетичні смаки епохи?
- ✓ Які емоції викликають ці зображення?
- ✓ Чому палац називали втіленням «райського саду на землі»?

Крок 4. Результат експедиції

Представте свої висновки у творчому дослідницькому форматі. Оберіть один варіант:

- ✚ уявна екскурсія «Таємниці Ханського палацу»;
- ✚ пост-враження в соцмережі (стиль Instagram / X);
- ✚ сторітелінг «Один день у ханському палаці»;
- ✚ експедиційний щоденник дослідника;
- ✚ міні-презентація «Скарби Кримського ханства».

Ваше завдання – передати атмосферу, пояснити значення пам'ятки та інтерпретувати її унікальність.

Крок 5. Підсумки експедиції

Обговоріть або запишіть відповіді:

- Що у палаці вас вразило найбільше?
- Чому Ханський палац вважають пам'яткою світового значення?
- У чому полягає його унікальність?
- Які нові факти про культуру кримських татар ви дізналися?
- Який формат представлення результатів виявився найзручнішим і чому?

Критерії оцінювання (макс. 12 балів)

Критерій	Макс. балів
Точність та аргументованість аналізу джерел/ілюстрацій	4
Глибина та логічність гіпотези, інтерпретація унікальності палацу	3
Творчий формат і подача результатів	3
Творчість та якість кінцевого продукту	2

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): **ГЗР 1:** орієнтування у просторі та часі – аналіз архітектурного планування палацу, визначення ключових об'єктів і їхнього значення, співвіднесення пам'ятки з історичним контекстом; **ГЗР 2:** робота з інформацією – аналіз ілюстрацій та джерел, виділення ознак східної архітектури, культури і побуту, формулювання висновків про символіку та естетику палацу; **ГЗР 3:** творче відтворення дослідження, передача атмосфери палацу, інтерпретація його унікальності та значення для культури кримських татар.

ПРИКЛАДИ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ УЧНІВ 7 КЛАСУ

1. Уявіть, що ви – історичні мандрівники! За допомогою QR-коду чи покликання <http://bit.ly/3rDFmfJ> розгляньте карти. Установіть, які народи та племена брали участь у Великому переселенні народів.

Оберіть одне з племен або народів, що були учасниками Великого переселення.

1. Встановіть маршрут його руху, визначивши щонайменше три ключові території, через які він проходив.

2. Проаналізуйте карту й сформулюйте припущення, які природні перешкоди могли впливати на темп і напрям переселення (наприклад: річки, гори, степові простори).

3. На основі картографічних даних висуньте гіпотезу, з якими народами вибране плем'я могло контактувати на різних етапах шляху. Обґрунтуйте вашу гіпотезу.

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: робота з картою, визначення маршруту, просторових умов та зв'язків; ГЗР 2: аналіз картографічного джерела, формулювання припущень і гіпотез, інтерпретація інформації.

2. Уявіть, ви – журналісти, які мають провести інтерв'ю з Хлодвігом або Карлом Мартелом, використовуючи можливості штучного інтелекту. Сформулюйте 3–4 запитання до обраного історичного діяча: про походження, мотиви його рішень, стосунки з сучасниками, вплив його дій на розвиток держави. Використайте чат-бот (ChatGPT чи Gemini), зазначивши: «Відповідай від імені [ім'я постаті]». Запишіть найцікавіші відповіді.

Порівняйте отримані відповіді з інформацією з підручника. Сформулюйте висновок: що нового допоміг зрозуміти діалог? Чи змінилися ваші уявлення про історичну постать?

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 2: аналіз інформації з різних джерел, інтерпретація відповідей, порівняння даних; ГЗР 3: формулювання запитань, уміння аргументувати висновки, осмислювати мотиви історичних діячів.

3. Уяви, що ти – блогер / блогерка або контент-мейкер / контент-мейкерка, який має створити коротку публікацію про імператора Карла Великого у соцмережі. Формат має бути інформативним, стильним і сучасним. Використовуй емодзі, хештеги, меми – усе, що зробить твою розповідь цікавою, живою та доступною. Але не забувай: історична достовірність і повага до постаті – обов'язкові.

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 2: пошук і аналіз інформації з різних джерел, інтерпретація фактів, узагальнення; ГЗР 3: уміння висловлювати власне бачення значення історичної постаті, творчо презентувати інформацію, дотримуючись коректності.

4. Ознайомся з уривком із «Фландрської хроніки» про походження міста Брюгге. На основі аналізу джерела відповідай на запитання: 1. Де й за яких умов виникло місто Брюгге? Як його назва пов'язана з місцевістю? 2. Що може свідчити поява заїжджих дворів і готелів у поселенні? Які процеси це відображає? 3. Поясни, чому багато середньовічних міст виникали біля замків, мостів або монастирів. Які переваги це давало мешканцям?

3 «Фландрської хроніки» про походження міста Брюгге (IX ст.)

«...Граф Фландрії Бодуен Залізна Рука збудував укріплений замок із звідним мостом. Після цього для потреб мешканців замка почали з'їжджатися до воріт біля його моста торговці або продавці більш цінних речей, потім крамарі, потім власники заїжджих дворів, щоб нагодувати і дати притулок тим, хто вів торговельні справи в присутності государя, який часто бував там; почали зводити будинки та влаштовувати готелі, де розміщалися ті, хто не міг мешкати всередині замка. Увійшло в них у звичай говорити: «Йдемо до моста». Поселення тут настільки розрослося, що незабаром утворилося велике місто, яке й досі у просторіччі носить назву «міст», оскільки їхньою мовою «брюгге» означає «міст».

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: встановлення причин і умов виникнення міста, просторових зв'язків та факторів розвитку поселень у середньовіччі. ГЗР 2: аналіз історичного джерела, виокремлення фактів, інтерпретація інформації.

5. За підручником і картою визначте, які території контролювала Русь за князя Олега. Позначте на контурній карті:

1. території, що увійшли до складу Русі за його правління;
2. імовірний маршрут походу Олега на Константинополь;
3. ключові пункти (міста, річкові шляхи), важливі для цього походу.

Сформулюйте два припущення, які фактори (географічні, політичні або економічні) могли сприяти успіху походу Олега на Візантію.

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: робота з картою, визначення маршруту, аналіз просторових умов, встановлення взаємозв'язків між подіями і територіями. ГЗР 2: аналіз картографічного джерела, інтерпретація інформації, формулювання припущень та коротких гіпотез.

6. Перегляньте відеосюжет «Столітня війна: кожен місяць». Визначте:

<http://bit.ly/2rfFqDo>

- а) як змінювалася лінія фронту протягом Столітньої війни;
- б) у які періоди воєнні дії велися найбільш активно;
- в) у які періоди перевага була на боці англійців, а в які – на боці французів?

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 2: робота з мультимедійним джерелом, аналіз і інтерпретація інформації, відтворення хронології подій.

ГЗР 3: формулювання власних висновків і гіпотез, аргументація, причинно-наслідковий аналіз.

7. Розгляньте репродукцію картини Альбрехта Дюрера «Імператор Карл Великий» та проаналізуйте уривок із твору Ейнгарда «Життя Карла Великого», написаного за його життя середньовічним істориком Ейнгардом. Виконайте завдання:

1. Визначте три риси характеру або якості Карла Великого, які, на вашу думку, сприяли зміцненню його влади.
2. Доберіть приклади з тексту Ейнгарда, що підтверджують кожен з обраних рис.
3. Порівняйте образ Карла на картині та опис у джерелі: які акценти художника збігаються з автором тексту, а які – різні?
4. Сформулюйте власне ставлення до Карла Великого як історичного діяча (2–3 речення): які риси ви оцінюєте позитивно, а які – ні?
5. Доберіть 6–8 слів або словосполучень, які, на вашу думку, найточніше характеризують Карла Великого, і створіть асоціативну хмару (списком).

*Імператор Карл Великий (репродукція).
Картина Альбрехта Дюрера*

Із твору Ейнгарда «Життя Карла Великого»

Карл був широкоплечий, кремезний, зросту в міру високого; відомо, що зріст у нього в сім разів перевищував довжину його ступнів. У нього була округла голова, очі дуже великі й жваві, ніс трохи більший за середній, гарне волосся, веселе привабливе обличчя. Усе це надавало поважності і статечності його вигляду... Він постійно їздив верхи і полював... Йому подобалося паритися у природних гарячих джерелах і плавати. У плаванні він був настільки вправний, що його дійсно ніхто не міг обігнати...

Він був невибагливий до їжі й питва, особливо до напоїв, тому що понад усе ненавидів пияцтво... Він був великий красномовець і міг дуже ясно висловити усе, що хотів... Він не вдовольнявся самою лише національною мовою і старанно вивчав мови іноземні. Дуже старанно вивчав він сім вільних наук, високо шануючи вчених, і віддаючи їм велику шану... Він не вмів читати і тому йому читали слуги.... Пробував і писати: для цього мав звичай держати на ліжку під подушками дощечки і листочки, щоб у вільний час привчати руку виводити букви. Але малий успіх мала праця, почата після пори, надто пізно. Церкву він в усі роки глибоко шанував і свято дотримувався усіх обрядів.

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 2: робота з різними видами джерел (візуальним і письмовим), інтерпретація інформації, виявлення рис і характеристик історичної особи, співставлення джерел. ГЗР 3: формування та аргументація власного ставлення до історичної постаті, уміння висловлювати оцінні судження.

8. Робота в парах. Розгляньте карту Візантійської імперії періоду її найбільшого розквіту та простежте зміни, які сталися за правління Юстиніана I.

1. Визначте які території були приєднані або відвойовані Юстиніаном.

2. Порівняйте карту Візантії VI ст. із сучасною політичною картою Європи, Африки та Близького Сходу. Визначте території яких сучасних держав входили до складу імперії Юстиніана.

3. Обговоріть у парі та запишіть, які території сучасної України у різні історичні періоди могли бути пов'язані з Візантійською імперією (політично, культурно або економічно).

4. Сформулюйте короткий узагальнювальний висновок: чому контролювання таких великих територій могло бути як перевагою, так і викликом для Візантії?

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: робота з картою, визначення територій та змін кордонів, встановлення просторових зв'язків між історичними регіонами та сучасними країнами: ГЗР 2: аналіз картографічного джерела, зіставлення історичної карти з сучасною, інтерпретація інформації, формулювання узагальнення.

9. Практична робота. Проаналізуйте карту «Руські князівства в XII-XIII ст. Завоювання монголів» та виконайте завдання.

1. Опишіть територію Новгородської землі: її межі, природні особливості, головні річкові шляхи.

2. Визначте, які руські князівства були її сусідами, та поясніть, які з них могли впливати на політичні чи економічні зв'язки Новгорода.

3. Сформулюйте свою думку: чи можна вважати, що Новгород мав зручне розташування для торгівлі?

4. Наведіть 2 аргументи з карти, які підтверджують або спростовують це твердження (географічні шляхи, вихід до моря, річкові системи, сусідство з іншими землями тощо).

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: опис території за картою, визначення сусідніх князівств, просторовий аналіз; ГЗР 2: інтерпретація картографічного джерела, формулювання припущення, аргументація висновків на основі карти.

10. Практична робота «Історичний туризм: Віртуальна мандрівка до величного Константинополя!».

Приготуйтеся до захопливої подорожі в часі, коли історія оживає за допомогою цифрових технологій. Уявіть, що ви – історичні туристи. За допомогою QR-коду або посилання відвідайте середньовічний Константинополь.

<http://bit.ly/37FbW1s>

Опишіть зовнішній вигляд столиці Візантійської імперії. Які емоції викликає Константинополь у вас, як у гостя цього міста? Зробіть припущення, які почуття викликало це місто

в гостей. Що з прочитаного та побаченого вами свідчить про розквіт Візантійської імперії?

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 2: аналіз мультимедійного джерела, виявлення смислових ознак, інтерпретація візуальної інформації, формулювання припущень; ГЗР 3: висловлення емоційного та оцінного ставлення, пояснення вражень гостей міста, розуміння культурних особливостей та контексту.

11. Практична робота.

На основі аналізу карти:

1. Визначте території, які були приєднані Карлом Великим, і встановіть приблизні роки їхнього завоювання.
2. Складіть короткий перелік народів і земель, що входили до Франкської імперії.
3. Назвіть три найбільші міста імперії та поясніть, яку роль вони могли відігравати в її розвитку.
4. Зіставте кордони Франкської імперії з картою сучасної Європи й визначте які сучасні держави частково або повністю знаходяться на колишній її території.
5. Сформулюйте одне узагальнення про те, як розширення території вплинуло на політичну або культурну єдність імперії.

Відповідність груп загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: робота з картою, визначення територій та кордонів, встановлення послідовності завоювань, просторовий аналіз. ГЗР 2: аналіз картографічного джерела, узагальнення інформації, інтерпретація історичних даних.

12. Практична робота.

Середньовічні міста

<http://bit.ly/2EU9Nm5>

Об'єднайтеся у 5 малих груп. За допомогою QR-кодів розгляньте 3-D реконструкції середньовічних міст. Кожна група досліджує одне з середньовічних міст: Париж, Болонью, Лемборк, Краків, Найтсбері (уявне англійське містечко), Київ.

Уявіть, що вам доручили провести рекламну компанію з історичного туризму. Підготуйте рекламну листівку (це може бути і рекламна

презентація) про одне з середньовічних міст. При її підготовці використайте додатковий матеріал з мережі Інтернет.

Відповідність груп загальних результатів (ГЗР): ГЗР 2: аналіз мультимедійних джерел (3-D моделей), зіставлення інформації з кількох джерел. ГЗР 3: робота в групі, обговорення та узгодження поглядів, формулювання оцінних суджень, аргументація вибору історичних особливостей для «туристичного промо».

13. Практична робота. За допомогою QR-коду та покликання перегляньте 3-D реконструкції замків Англії та відео про них.

Визначте особливості їх побудови.

<http://bit.ly/2F5hN3V>

Опишіть один із замків (на вибір). Дізнайтеся за допомогою інтернет-ресурсів про його історію: хто заснував, коли збудовано, які функції виконував, чи зазнавав руйнувань, реставрацій тощо. та виконайте поставлене завдання.

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: орієнтування у просторі та часі — аналіз просторового планування замків, порівняння фортифікацій; співвіднесення історичних об'єктів і періодів; ГЗР 2: аналіз мультимедійних джерел (3-D реконструкції, відео), класифікація архітектурних елементів, порівняння.

14. Ознайомтеся з описами походів вікінгів або хрестових походів у підручнику та доступних історичних джерелах. Зверніть увагу на: маршрути походів; труднощі та небезпеки (погодні умови, переправи, битви); зустрічі з різними народами та культурами; соціальні ролі учасників походу, озброєння, одяг, звичаї.

Змодельуйте 3–5 пригодницьких ситуацій, у яких ви уявляєте себе учасником походу. Для кожної ситуації: опишіть місце та час події, додайте діалоги, які могли відбуватися між учасниками, покажіть емоції героїв (страх, радість, напруження, здивування).

Відповідність групам загальних результатів (ГЗР): ГЗР 1: орієнтування у просторі та часі, відтворення маршруту, визначення ключових подій подорожі; ГЗР 2: аналіз історичних джерел, формулювання припущень щодо труднощів і пригод; порівняння, аргументування висновків на підставі джерел; ГЗР 3: творче відтворення історичних подій у формі щоденника, висловлення емоційного та оцінного ставлення, пояснення вражень учасника походу, розуміння культурних особливостей і контексту.

Розділ 2.

**БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ЯК ЧИННИК КОМПЕТЕНТІСНО
ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ УЧНІВ 7 КЛАСУ
НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ****Вступ**

Багатоаспектність – це сукупність взаємопов'язаних властивостей та характеристик, притаманних історичним подіям, явищам, процесам і трансформаціям у житті людини, її поведінковим, соціокультурним практикам і світоглядним змінам. Багатоаспектність компетентісно орієнтованого навчання історії України та всесвітньої історії передбачає:

- дослідження семикласниками і семикласницями поступу народів, держав і цивілізацій на різних етапах їхнього історичного розвитку;
- пізнання матеріальної та духовної культури в усьому різнобарв'ї її проявів;
- аналіз особливостей світогляду різних верств населення, мотивів, уявлень і повсякдення людей у мирний та воєнний час;
- поєднання макро- та мікроісторії відповідного періоду.

Орієнтація України на європейські освітні стандарти вимагає багатоаспектного підходу до висвітлення доби середньовіччя (V–XV ст.). У цій частині посібника репрезентовано теоретичні матеріали та систему практик, які через різноманітну джерельну базу формують в учнівства розуміння економічної, політичної, соціокультурної та повсякденної багатоманітності минулого.

Запропоновані завдання та фактологічний матеріал допомагають дітям усвідомити причини такого різнобарв'я, а також взаємозв'язок і взаємозалежність усіх чинників розвитку людства.

Наведені багатоаспектні джерела та завдання до них стануть додатковим ресурсом для уроку. Зауважимо, що виконувати всі завдання до джерел не обов'язково. Оскільки наведені матеріали мають наскрізний характер, їхня систематизація є умовною: їх можна адаптувати до різних тем, класної чи позакласної роботи, практичних занять, уроків узагальнення або проєктної діяльності.

Принагідно зазначимо, що семикласники і семикласниці потребують постійного пояснення сутності таких понять і відповідних навчальних дій, як аналіз, синтез, порівняння, класифікація, характеристика, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними фактами тощо.

2.1. *Формування геопросторового мислення в контексті багатоаспектного змісту історичної освіти*

Геопросторове мислення — це здатність дитини пізнавати локальний, регіональний, національний і глобальний виміри історичних подій, явищ і процесів, розуміти взаємозв'язок політичного, економічного, соціокультурного та світоглядного розвитку суспільства з навколишнім середовищем. Окрім того,

геопросторове мислення є однією з вимог Державного стандарту базової середньої освіти, отже, важливим складником системного дослідження історії.

Формування геопросторового мислення потребує наскрізних освітніх практик семикласників і семикласниць, реалізованих у системі відповідних компетентнісних завдань. Тому пропонуємо різні типи таких завдань, покликаних забезпечити методичний супровід і підтримку цього процесу:

- використання історичної карти як важливого джерела для опису й аналізу середньовічних подій, явищ і процесів, визначення їхніх етапів, перебігу та значення для минулого й сьогодення;
- дослідження різних джерел інформації для характеристики геочинників, які впливали на заняття людей і визначали тенденції політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, Європи, світу;
- аналіз історичних джерел для характеристики діяльності людини в природно-географічному середовищі середньовічної доби; участь у дискусіях щодо освоєння нових просторів;
- перетворення інформації з історичних і географічних карт, іншого умовно-графічного матеріалу в текстову форму і навпаки для визначення просторових меж історичних подій, явищ і процесів V–XV ст., міграційних і колонізаційних процесів середньовічної доби в Україні, Європі, світі;
- використання цифрових технологій для пошуку, класифікації та поширення інформації, пов'язаної з геопросторовими дослідженнями середньовіччя;
- аналіз візуальних джерел для пояснення особливостей освоєння та перетворення людиною природи у V–XV ст.; визначення належності середньовічних господарських об'єктів і культурно-історичних пам'яток до географічних, етнографічних та історичних регіонів, країн і цивілізацій.

Усвідомлення дитиною взаємозалежності історичних подій, явищ, процесів і природно-географічного середовища є важливим чинником формування геопросторового мислення та досягнення обов'язкових результатів навчання учнівства в громадянській та історичній освітній галузі.

Зверніть увагу! Виконувати всі завдання до джерел не обов'язково. Оберіть ті з них, які найкраще відповідають меті, завданням і структурі Вашого уроку.

Історичні джерела для виявлення та дослідження багатоаспектних геопросторових характеристик

Ознайомтеся з висновками сучасних українських учених і проведіть багатоаспектний аналіз наведених текстів. Знайдіть на карті міста й території, згадані у текстах, визначте, до складу яких держав вони входили. Окресліть чинники, що сприяли розвитку міст, ремесел і торгівлі. З'ясуйте, які види ремесел, торгівлі та інших господарських занять згадано в джерелах. Про які особливості суспільного та етнічного розвитку українських земель ви дізналися з уривків? Які наскрізні теми об'єднують ці джерела?

Сергій Плохій.

З книги «Брама Європи»

Данило переніс свою столицю далі від степу до новоствореного міста Холм (нині Хелм у Польщі). Він прагнув перетворити його на великий економічний центр. «Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати німців і русів, іноплемянників і ляхів, – повідомляє літописець. – Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села». Холм не був єдиним об'єктом Данилової уваги.

Він також засновував нові міста – такі як Львів, майбутню столицю регіону, що вперше згадується 1256 року й названий на честь Данилового сина Лева, – і укріплював старі.

Олександр Галенко.

З розділу «Генуезька колонія Кафа під верховенством монголів» у книзі «Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя»

Економіка Кафи ґрунтувалась на посередницькій торгівлі. Тож вона була передусім купецькою колонією, віддаленим від метрополії перевальним пунктом транзитної торгівлі. Це був характерний для середньовіччя тип колонії.

Нетиповою, утім, була етнічна строкатість цієї заснованої генуезькими купцями торговельної факторії (Кафи). Якщо у середньовіччі купецькі комуни, як правило, об'єднували представників одного етносу, то у Кафі поруч існували різні регіональні, етнічні громади ремісників та купців – тюрків, греків, вірмен, русинів, євреїв, а також вихідців із Середньої Азії.

Ольга Щодра, Андрій Копитко.

Зі статті «Торговельні зв'язки галицької і волинської земель з Візантією та північним Причорномор'ям у X – першій половині XIV ст.: історія дослідження та історіографія»

У системі економічних і, зокрема, торговельних зв'язків Галицької і Волинської земель у X–першій половині XIV ст. вагому роль відігравали контакти з Візантією, яка тривалий час була однією з найбільших торговельних держав середньовіччя. Їхній стабільний характер був зумовлений низкою сприятливих чинників: наявністю політичних, культурних і церковних зв'язків Русі з імперією, територіальною наближеністю південно-західних руських земель до Візантії, існуванням досить розгалуженої як на той час системи водних і сухопутних шляхів, а також мережі укріплень, які захищали торговельні магістралі і виконували при потребі функції митниць.

Окрім того, в Галицьку і Волинську землі в окреслений період (X–перша половина XIV ст.) постійно приходили переселенці з північнопричорноморських візантійських володінь, зазвичай, купці і ремісники, які продовжували підтримувати тісні зв'язки з містами Причорномор'я і метрополією.

2.2. Інтеграція як концепт і наскрізна лінія Нової української школи

Зміст обох курсів історії має очевидний інтегративний характер: в усіх трансформаціях середньовічної доби Україна постає як частина європейського простору: геополітичного (формування держав, війни, зміни кордонів тощо); економічного (розвиток господарства, процеси урбанізації, становлення фінансової системи тощо); соціокультурного (суспільна стратифікація, формування і розвиток середньовічної культури тощо).

Багатовимірність наукових інтерпретацій та універсальність поняття «інтеграція» зумовлюють його активне використання в освітній практиці. Зрозуміло, що інтеграція як педагогічний феномен може виступати передумовою освітніх змін, методологічним підходом до розроблення основних документів (державних стандартів, освітніх програм тощо), принципом взаємодії окремих складників освітнього процесу та результатом зазначеного. Розглянемо специфіку формування інтегративного змісту підручників історії та громадянської освіти з огляду на такі чинники:

- інтегрування змісту громадянської та історичної освіти відповідно до нової структури загальної середньої освіти. Визначення спільних наскрізних тем і пошук внутрішньої інтеграції у двох окремих курсах – «Історія України» та «Всесвітня історія». Поєднання основних понять, зв'язків і положень громадянської та історичної освіти в наративах, доборі джерел і методичному забезпеченні;

- інкорпорування змісту громадянської та історичної освіти, а також інших освітніх галузей, предметів і курсів. Визначення спільних для різних освітніх галузей понять (час, простір, явище, факт тощо), тем (наука, освіта, дослідження та ін.), проблем (наслідки відкриттів і воєн, суспільні суперечності, зміни, що охоплюють різні сфери людської діяльності тощо);

- наявність системи компетентнісно орієнтованих завдань, інтегративних технологій для розвитку історико-хронологічного, просторового, системного й критичного мислення учнів і учениць, необхідного для конструктивної взаємодії з однолітками, спільнотою закладу освіти, суспільством загалом.

Історичні джерела для дослідження багатоаспектності історичних подій і явищ

Андреас Каппелер.

З книги «Мала історія України»

Знайдіть на карті згадані в тексті держави та території. Проведіть багатоаспектний аналіз тексту: визначте геопросторові, історичні, династичні, господарські характеристики розвитку українських земель. Які взаємозв'язки між Руссю-Україною та іншими державами й народами відображено в документі? Поміркуйте, які історичні джерела міг використовувати автор. Висловіть судження про доцільність багатоаспектного дослідження історичних подій і явищ.

Київська династія стала членом середньовічної родини королів і згодом встановила шлюбні зв'язки з правлячими династіями всієї Європи від Польщі та Скандинавії до Німеччини і Франції. Так, наприклад, германський імператор Генріх IV і французький король Генріх I одружилися з принцесами з Русі.

На прикордонні поблизу степу київські князі підтримували інтенсивні контакти з ісламськими волзькими болгарами та з кочівниками. Кумани (половці), що витіснили печенігів як правителів причорноморських степів у середині XI сторіччя, здійснювали численні розбійницькі набіги на Русь, яка відповідала контрударами. Разом з цим східні слов'яни підтримували інтенсивні торговельні зв'язки з половцями, а численні східнослов'янські князі одружувалися з половецькими жінками.

Мирон Капраль.

З книги «Люди корпорації:

Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст.»

Ознайомтеся з уривком і дайте йому заголовок. Проведіть багатоаспектне дослідження: визначте особливості життя містян, пов'язані з походженням прізвищ, правами й обов'язками та господарськими заняттями. З'ясуйте взаємозв'язок між ними. Поясніть, як членство в цеху впливало на економічний статус, права, обов'язки та соціальне становище ремісників.

Сформулюйте запитання щодо самоідентифікації середньовічного ремісника. Обговоріть твердження: «домодерний ремісник не прагнув великих економічних зисків та прибутків – пріоритетом у його житті залишалися стабільність і неписаний кодекс честі».

Щоб зрозуміти, як самі ремісники у середньовічний та ранньомодерний період оцінювали свій статус, потрібно звернутися до принципу корпоративізму. Він ґрунтувався на нормах римського права, за яким корпораціями вважалися асоціації, які уповноважували своїх членів до колективної дисципліни й обов'язково мали бути затверджені привілеєм від публічної влади.

Бути членом цеху означало міцно поєднатися глибокими, нерозривними зв'язками з іншими цеховиками («братією» – за термінологією ремісничих статутів). Через належність до цієї корпорації ремісник набував соціального статусу, який фіксував його особисте місце в суспільній ієрархії та визначав його права й обов'язки. Така організація базувалася на принципах щоденної солідарності, довіри між братчиками та ідеї духовного спасіння.

Саме в цю добу в європейській традиції масово поширилися прізвища, утворені від ремісничих професій (в українській ономастиці відомі численні прізвища на кшталт: Шевченко, Шевчук, Коваленко, Коваль, Бондаренко, Бондар, Лимаренко, Лимар та ін.), що засвідчило важливість ремісничого статусу для самоідентифікації особи в той час. У цьому переплетінні економічного, соціального та персонального складників ідентичності ремісника два останні були, можливо, чи не вирішальними в його самосвідомості.

Домодерний ремісник не прагнув великих економічних зисків та прибутків – пріоритетом у його житті залишалася, з одного боку, соціальна

стабільність, а з іншого – дотримання неписаного кодексу честі ремісника, що виконував роль якоря у бурхливому життєвому морі XVII–XVIII століть.

Проведіть багатоаспектний аналіз наведених нижче джерел. Знайдіть на карті згадані в текстах міста: 1) з'ясуйте, до складу яких держав вони входили; 2) покажіть на карті українські міста, які першими отримали магдебурзьке право. Визначте, як права та обов'язки міщан характеризують правове й економічне становище міського населення. Обговоріть, як вплинув на розвиток регіону той факт, що близько 85 % волинських міст були наділені магдебурзьким правом. Висловіть судження про доцільність багатоаспектних досліджень історичних подій і явищ.

Андрій Заяць.

**Зі статті «Правове становище волинських міщан
у XVI – першій половині XVII ст.»**

Правове становище передбачало комплекс як прав, так і обов'язків міщан. До основних прав належали право обирати й бути обраними до органів міської влади, право вільного вибору професійних занять і повноцінно займатися господарською діяльністю (найперше торговельною та ремісничою), право придбати і володіти нерухомістю в місті. До обов'язків належали сплата податків і виконання повинностей.

За даними автора, близько 85% волинських міст були наділені магдебурзьким правом.

Тетяна Гошко.

З книги «Нариси з історії магдебурзького права»

З-поміж українських міст першими магдебурзьке право одержали Володимир Волинський, Сянок, Львів, Кам'янець, Берестя. У XV–XVI ст. воно поширилось у містах Правобережної України; Київ отримав привілей на магдебурзьке право в 90-х роках XV ст. Надання магдебурзького права означало певну правову організацію за західним зразком, але фактичне функціонування цього інституту в окремих містах визначалося сукупністю наданих їм привілеїв. Відповідно, з часом магдебурзьке право трансформувалось і вже мало нагадувало німецький оригінал.

**Використання літературних і мистецьких творів
як історичних джерел**

Уривки зі «Старшої Едди»

«Старша Едда» – це унікальна збірка давньоскандинавських (ісландських)² пісень про богів та героїв скандинавської міфології, в якій також містяться настанови, поради, правила поведінки, які допомагають зрозуміти

² Дослідники пов'язують походження цієї збірки з ісландською та давньоскандинавською культурною традицією.

уявлення, цінності та повсякденне життя давніх скандинавів (понад 100 порад). Збірка ймовірно була записана у XII–XIII століттях.

Проведіть багатоаспектний уривків зі збірки «Старша Едда». Знайдіть на карті держави середньовічної Скандинавії та встановіть взаємозв'язок між природними умовами та способом життя людей. Проаналізуйте, як це відображено у збірці. Визначте, як настанови «Старшої Едди» розкривають світогляд скандинавів. До яких порад можна дібрати аналогічні українські прислів'я? Про що свідчать ці аналогії? Поміркуйте, які поради ви б додали до цієї збірки.

1. Двері усі, як прийдеш додому, ти роздивись, ти перевір, бо невідомо, недруг, який там причаївся.

3. Вогонь потрібен тому, хто прийшов, і коліна замерзли. Одяг і харч згодяться тому, хто рушив у гори.

4. Потрібна вода тому, хто надходить, рушник і запрошення гречне, гідно учиниш, його розпитавши і слово почувши.

7. Муже обачний, у гості як прийдеш, тихо балакай, вухами слухай, очима дивись; так робить всяк мудрий.

10. Ліпший тягар чоловіку в дорозі це розум великий; він кращий за скарб у незнанім краю; то бідних багатство.

20. Жадібний муж, тями не маючи, жере собі до загину...

29. Хто багато балака, не може змовчати, той бовкне дурницю

30. Поглядів зверхніх на інших не кидай, в гості прийшовши...

36. Дім – це чудово, хоча б і малий, та ти в ньому газда; хоч дві лиш кози і дах із лози, – ліпше це, ніж просити.

38. Мужу не гідно зброю забути, в мандри зібравшись; бо не відомо, коли на шляху спис знадобиться.

59. Рано вставай і йди до роботи...; бариться чимало, хто зранку проспав, багач, хто бадьорий.

164... Шануйся, хто мовив, шануйся, хто знає, радій, хто зтямив, шануйся, хто слухав.

Рудакі (Абу Абдаллах Джафар)

Рудакі – творець класичної поезії на фарсі, персько-таджицької поезії.

Дослідіть поезію Рудакі як історичне джерело. Про які господарські заняття можна дізнатися з вірша? Яке ставлення до насильства висловлює поет? До чого він закликає?

Хоч є і в тебе добрий меч,

але вбивать не смій:

Не буде в Бога забуття

жорстокості твоїй.

Не для насильника той меч

загартував коваль,

Як не для оцту виноград

Кладе у чан топчій.

**Вальтер Скотт.
Зброяр Генрі напередодні Дня Святого Валентина
(за романом «Пертська красуня»)**

Проведіть багатоаспектний аналіз уривка із твору В. Скотта. Знайдіть на карті Фландрію, Англію, Кордову та Шотландію. Які товари або матеріали, згадані в тексті, походили з цих регіонів? Зробіть висновки про масштаби тогочасної міжнародної торгівлі. На основі характеристики Генрі визначте, які ремесла були поширені в середньовічному суспільстві. Дослідіть різні сторони життя Генрі: його заняття, одяг, майновий і соціальний статус, побут і ставлення до безпеки. Які особливості життя середньовічних містян відображено в уривку? Висловіть судження про доцільність багатоаспектних досліджень історичних подій і явищ на основі літературних джерел.

Напередодні Дня Святого Валентина городяни одягалися з особливим задоволенням. Зброяр Генрі, як і годилося чоловікові його віку та звання, одягнув на честь завтрашнього свята фламандські штани та голубий каптан із найкращого англійського сукна, гаптований чорним шовком і з чорними атласними вставками. Довершували вбрання черевики з кольорової кордовської шкіри на низькому підборі та плащ із доброї шотландської вовни, що його Генрі накинув через плече лиш для того, аби прикрити на поясі мисливський ніж.

Генрі у місті надто добре знали, щоб він зважився вийти на вулицю зовсім без зброї. Отож під коротеньку шкіряну куртку він надів на себе «секрет», тобто кольчугу, таку легеньку й зручну, що вона заважала рухатись не більше, ніж теперішня жилетка, однак була досить міцна й надійна, Генрі власноруч викував і з'єднав кожне її кільце. А в чорній оксамитовій шапці між верхом і підкладкою була схована сталева прокладка, яка надійно захищала голову.

Одне слово, Генрі набув вигляду, на який мав цілковите право, вигляду заможного, шанованого громадянина міста, вбраного досить статечно, як на своє становище, хоч і не переступив належних його станом меж, бо не прагнув бути схожим на дворянина. Так само й невимушена, мужня манера триматися, хоч і свідчила про цілковиту зневагу до небезпеки, однак не давала підстав прирівнювати його до тогочасних головорізів.

**«Розкішний часослов герцога Беррійського»:
мініатюри як історичне джерело**

Кінець XIV–початок XV ст. – це час піднесення мистецтва рукописної книги. Одним із найвідоміших її зразків є «Розкішний часослов герцога Беррійського», створений братами Лімбургами. Окрім високої художньої цінності, ця пам'ятка є унікальним «вічним календарем». У контексті формування в учнівства багатоаспектних умінь мініатюри Часослова чудово ілюструють природний та господарський простір, а також повсякденні традиції та уявлення середньовічної людини.

Брати Лімбурги.

Мініатюри «Розкішний часослов герцога Беррійського» (1409-1416)

Розгляньте мініатюри «Розкішного часослова герцога Беррійського». Які деталі середньовічного життя (природні умови, заняття, архітектура, повсякдення тощо) вони зображують? Які види господарської діяльності показані на мініатюрах? Обговоріть, чи можна вважати сторінки календаря багатоаспектним джерелом. Висловіть судження, наскільки об'єктивно мініатюри відображають життя середньовічної людини. Яку інформацію про життя середньовічної людини можна отримати з мініатюр, а про що вони не дають змоги дізнатися?

Оберіть одну з ілюстрацій, що зображує певний місяць року, створіть за її сюжетом власну розповідь про життя середньовічної людини.

Творчо-дослідницькі завдання

Однією з вимог Державного стандарту є формування в учнівства здатності пояснювати та наводити приклади єдності, розмаїття й багатовимірності минулого та його впливу на сучасність. Важливо, щоб учнівство усвідомлювало взаємозв'язок і взаємозалежність минулого та сучасності. Формуванню такого розуміння сприяє система творчих завдань, приклади яких наведено нижче.

- Складіть розповідь про хрестові походи та їхні наслідки від імені одного з персонажів на вибір: лицаря, священника, купця, містянина, селянина, ремісника, жінки або дитини. Покажіть, як ці події вплинули на життя обраного персонажа.

- Проведіть філологічне дослідження: знайдіть інформацію про те, які сучасні назви й поняття зародилися або пов'язані із середніми віками.

- Дізнайтеся, чи є у вашому місті або населеному пункті назви вулиць чи місцевостей, пам'ятки, архітектурні споруди чи монументи, пов'язані із середньовічною епохою. Підготуйте про них інфографіку або презентацію.

- Уявіть, що ви мандрівник, який вирушив шляхом «із вар'ягів у греки». Складіть розповідь про свою подорож: опишіть маршрут, міста й народи, які траплялися на шляху, природні перешкоди і небезпеки, що могли загрожувати мандрівникам, товари, якими торгували курці. Поясніть, яке значення цей

торговельний шлях мав для розвитку Русі-України та її зв'язків з іншими державами й народами.

- Князь Володимир відомий як «Великий», князь Ярослав – як «Мудрий». Яке почесне історичне прізвисько ви дали б кожному з них і чому?

- Опишіть середньовічний університет від імені одного з персонажів на вибір: викладача, студента, архітектора, міщанина, купця або ремісника. Розкажіть про студентів і викладачів, вигляд університету, навчання в ньому, його значення для міста та повсякденного життя людей.

- Складіть промову від імені члена Генеральних штатів про необхідність продовження військових дій проти Англії під час війни, яку згодом назвуть Столітньою. Обґрунтуйте свою позицію.

- Уявіть, що ви розповідаєте другу / подрузі про створення Арабського халіфату. Створіть карту-маршрут «Арабські завоювання». Позначте основні географічні об'єкти. Опишіть, як виникла нова релігія – іслам, яку роль вона відіграла в об'єднанні арабських племен. Поясніть, чому арабам вдалося так швидко створити величезну імперію, назвіть культурні здобутки Халіфату, які ми використовуємо й досі.

2.3. Візуалізація – унаочнення багатоаспектності середньовіччя

Аналіз основних тенденцій розвитку інформаційного суспільства ХХІ століття свідчить про його стрімку візуалізацію. Не дивно, що освітня спільнота активно використовує такі поняття, як «візуальна компетентність», «візуальна грамотність», «візуальне мислення» тощо для увиразнення та поглиблення освітнього процесу.

З огляду на компетентнісний потенціал Державного стандарту базової середньої освіти оптимальною, на наш погляд, є дефініція «візуальна компетентність».

Відомо, що поняття «компетентність» є багатоаспектним: це освітня стратегія держави, вимога Державного стандарту до змісту й результатів навчання, орієнтир для навчально-методичного забезпечення відповідних курсів історії, показник суб'єктного зростання учнівства, а також безпосередньо процес і результат навчання. Відповідно, «візуальна компетентність» є поліфункціональним, інтегративним поняттям-концептом, що охоплює сукупність освітніх результатів, релевантних громадянській та історичній освітній галузі.

Візуальну компетентність розглядаємо як здатність учнівства використовувати, аналізувати, інтерпретувати та створювати візуальну інформацію для пізнання й осмислення минулого та сучасності, унаочнення зв'язків між ними, а також формування власних візуальних практик на основі знань, умінь, ціннісних орієнтирів і досвіду, характерних для громадянської та історичної освітньої галузі.

На нашу думку, когнітивна візуалізація — це метод навчання, який ґрунтується на визнанні ілюстрації джерелом історичної інформації та способом її пізнання, що зумовлює зміщення акценту з ілюстративної функції наочності на пізнавальну. Підґрунтям для формування візуальної

компетентності учнівства є Державний стандарт базової середньої освіти. Наведена таблиця репрезентує шляхи формування в учнів / учениць візуальної компетентності в контексті багатоаспектного дослідження середньовічної доби.

Таблиця 1

**Багатоаспектний підхід до формування візуальної компетентності
в учнівства 7 класу в контексті вимог
громадянської та історичної освітньої галузі**

*Зміст матеріалів подано в інтегрованому форматі курсів «Історія
України» та «Всесвітня історія».*

Вимоги до обов’язкових результатів навчання учнівства в громадянській та історичній освітній галузі	Шляхи формування в учнівства візуальної компетентності
Історико-хронологічне мислення, орієнтація в історичному часі, встановлення причиново-наслідкових зв’язків між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявлення змін і тяглості в житті суспільства	Визначення за елементами візуальних джерел (автентичних або створених у наступні епохи) особливостей середньовічної доби, взаємозв’язків між способом життя людей, матеріальною та духовною культурою. Використання ілюстративних матеріалів для обґрунтування багатоаспектного впливу людських вчинків, суспільних ідей, технологічних змін на перебіг середньовічних процесів в Україні, Європі, світі.
Геопросторове мислення, орієнтація в соціально-історичному просторі, виявлення взаємозалежності в розвитку суспільства, культури, господарства, навколишнього середовища.	Унаочнення та пояснення взаємодії природного і соціального середовищ, визначення багатоаспектності економічних об’єктів середньовіччя, культурно-історичних пам’яток на основі історичних карт і геопросторових реконструкцій. Локалізація історико-географічних, етнографічних регіонів, держав і цивілізацій України, Європи та світу. Перетворення історико-картографічної інформації, іншого умовно-графічного матеріалу в текстову форму і навпаки.
Критичне мислення, робота з різними джерелами інформації, формулювання історично обґрунтованих питань.	Пошук, добір, аналіз, класифікація зображувальних джерел (автентичних або створених у наступні епохи) з огляду на багатоаспектність досліджуваних подій, явищ і процесів середньовіччя в Україні, Європі та світі. Визначення достовірності та повноти візуальної інформації про середньовічну добу, виявлення способів її маніпулятивного

	використання. Структурування текстової інформації та її візуалізація у схемах, інфографіці тощо. Формулювання запитань, зіставлення текстової та візуальної інформації для дослідження багатоаспектності епохи. Створення власних схем, інфографіки, візуальних реконструкцій для представлення та аргументування результатів дослідження історичних подій, явищ і процесів.
Системне мислення, виявлення взаємопов'язаності, взаємовпливу, взаємозалежності історичних подій, явищ, процесів, постатей у контексті відповідних епох; розуміння множинності трактувань минулого і сучасного та зіставлення їхніх інтерпретацій.	Зіставлення візуального та вербального контенту; аналіз, узагальнення, систематизація, інтерпретація візуальної, текстової інформації про перебіг і взаємодію подій, явищ, процесів, діяльність людей. Розпізнавання упередженої та маніпулятивної інформації у візуальних і текстових джерелах історичних подій, явищ і процесів. Унаочнення множинності історичних процесів середньовічної доби та різних тлумачень минулого; продукування медіатекстів.
Усвідомлення власної гідності, діяльність з урахуванням власних прав і свобод, повага до прав і гідності інших осіб, толерантність, протидія виявам дискримінації та нерівного ставлення.	Використання візуальних джерел для висловлення припущень, аргументування власних ідей, поглядів і досвіду щодо середньовічних конфліктів і способів їх розв'язання. Візуалізація та критичне осмислення фактів дискримінації та нерівного ставлення до людини, зокрема: станової чи релігійної нерівності.
Дотримання демократичних принципів, конструктивна взаємодія з друзями, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою і суспільством загалом, залучення до розв'язання локальних, загальнонаціональних, глобальних проблем.	Продукування візуальної інформації про становлення традицій віча, народних зборів, парламентаризму, розвиток правових традицій, зокрема магдебурзького права, та появу документів, що закріплювали права і свободи, зокрема Великої хартії вольностей. Унаочнення й моделювання реальних / уявних способів подолання конфліктів, розв'язання соціальних, політичних та інших суперечностей доби середньовіччя. Використання технологій інтерактивної візуалізації.

Історичні джерела як засіб формування візуальної компетентності під час дослідження багатоаспектності середньовічного суспільства

Знайдіть на ілюстрації Собор Святої Софії (вдалині), іподром, великий імператорський палац, морські гавані.

Проведіть багатоаспектний аналіз реконструкції Константинополя VI ст. Установіть взаємозв'язки між його географічним положенням, політичним і господарським розвитком, архітектурою та можливостями впливати на інші держави. Чому місто називали «мостом між Сходом і Заходом»? Як ця реконструкція допомагає схарактеризувати оборонну систему міста, розвиток техніки, технологій, науки і культури?

Обговоріть, чому VI ст. називають «золотою добою» Візантійської держави. Зіставте інформацію підручника з ілюстрацією. Як вони доповнюють одна одну? Проведіть уявну екскурсію містом для відвідувачів VI ст. і XXI ст.

Константинополь, VI ст.
Храм Святої Софії.
Реконструкція.
З книги «Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя.

Розгляньте середньовічну ілюстрацію. Як на ній зображено навколишній світ: природу, людей, рукотворні об'єкти (будівлі, річі тощо)? Які види господарської діяльності, особливості архітектури та розвитку техніки показано? Чому середньовічні міста та замки потребували таких високих веж і міцних стін? Поміркуйте, чому художник обрав героями своєї мініатюри саме будівельників

Як Париж став столицею Франції. Середньовічний будівельний майданчик. Середньовічна мініатюра

Проведіть правове дослідження. Які права було надано місту Гослар імператором Фрідріхом II? Кого і від чого захищав цей документ? У чому його значення для середньовічного суспільства? Поміркуйте, чому в XXI ст. важливо досліджувати середньовічні правові документи.

м. Гослар. Німеччина.
Сучасне фото

Із міського права, дарованого німецькому місту Гослар імператором Фрідріхом II (XIII ст.)

Якщо хтось мешкав у місті Госларі, і поки він там осів, ніхто не довів його рабське походження... хай ніхто не наслідиться назвати його рабом чи обернути в рабство.

Якщо ж якийсь чужинець прибув у це місто і прожив у ньому продовж року і дня, причому його не звинувачували у приналежності до рабського стану, не довели цього, і сам він у цьому не зізнався, то хай він користується загальною для всіх громадян волею; і після смерті хай ніхто не посміє проголосити його своїм рабом.

Розгляньте зображення церкви Святого Пантелеймона поблизу міста Галич (Україна) та базиліки Святого Серніна в Тулузі (Франція), споруджених у романському стилі. Порівняйте храми, визначте їхні спільні та відмінні риси (орієнтуйтеся на характерні для цього стилю масивні форми, арки, товсті стіни, вежі, невеликі вікна).

Обговоріть, про що може свідчити поширення спільних архітектурних рис у різних державах Європи. Висловіть судження, чому ці будівлі називають «храмами-фортецями».

Церква Святого Пантелеймона в с. Шевченкове (Давній Галич), Україна, кінець XII ст. Сучасний вигляд	Базиліка Сен-Сернен, м. Тулуза, Франція, XI–XII ст. Сучасний вигляд
	

2.4. Наскрізнi вміння – багатоаспектні показники НУШ

Державний стандарт базової середньої освіти визначає та концептуалізує наскрізнi вміння як невід’ємний складник ключових компетентностей. Тому учителі, автори підручників і навчальних програм мають враховувати наскрізнi вміння під час проєктування освітнього процесу та розробляти завдання для їх формування й оцінювання.

Державний стандарт визначає такі наскрізнi для всіх ключових компетентностей уміння учнівства: 1) читати з розумінням; 2) висловлювати власну думку в усній і письмовій формі; 3) критично і системно мислити; 4) логічно обґрунтовувати позицію; 5) діяти творчо, мислити креативно; 6) виявляти ініціативу; 7) конструктивно керувати емоціями; 8) оцінювати ризики; 9) приймати рішення; 10) розв’язувати проблеми; 11) співпрацювати з іншими.

Відомо, що вміння – це здатність / готовність дитини виконувати певні навчальні дії на основі знань, навичок і власного досвіду. На наш погляд, наскрізнi вміння – це спільні для всіх ключових компетентностей освітні практики, які функціонально інтегрують предмети / курси в межах усіх освітніх галузей, є дотичними до механізмів подолання освітніх втрат і необхідними для ефективного впровадження Державного стандарту в освітній процес.

Наскрізнi уміння охоплюють різні аспекти життєдіяльності особистості в урочний і позаурочний час: когнітивно-діяльнісний, мотиваційно-рефлексивний, командно-комунікативний. Ми визначили характеристики / істотні особливості наскрізних умінь, до яких належать:

- поліфункціональність: освітній концепт і водночас дієвий ресурс підручникотворення;
- універсальність: актуальні способи дій для особистості на рівнях ЗЗСО, ЗВО та в подальшій професійній діяльності;
- зовнішня інтеграція – взаємозв’язок із цілями освіти, ключовими компетентностями та компетентнісним потенціалом різних освітніх галузей; внутрішня інтеграція – взаємозв’язок окремих складників наскрізних умінь, як-от: використання різних джерел інформації, висловлення та аргументування власної думки.

Завдання для розвитку наскрізних умінь
Ф. Бродель 3 книги «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.»

Ознайомтесь з інформацією і проведіть багатоаспектний аналіз наведеного джерела. Знайдіть на карті згадані в тексті міста та відповідні держави. Пригадайте, хто винайшов книгодрукування в Європі та в якій країні це сталося. Схарактеризуйте динаміку поширення книгодрукування, висловіть судження щодо важливості цього процесу для розвитку людства. Обговоріть, як зазначені зміни впливали на різні аспекти життя людей.

Визначте ризики, з якими могли стикатися книгодрукарі, припустіть, як вони їх долали. Спрогнозуйте, для аналізу яких процесів можна використовувати наведені статистичні дані.

Розвиток книгодрукування

Перша друкована книга в Парижі з'явилася у 1470 р., у Ліоні – 1473 р., у Пуатьє – у 1479 р., у Венеції – у 1470 р., у Неаполі – у 1471 р., у Кракові – у 1474 р. У понад 110 європейських містах були книгодрукарні. Упродовж 1480–1500 років друкарська справа завоювала Іспанію, поширилася у Німеччині та Італії, прийшла до Скандинавських країн, у 1500 р. 236 міст Європи мали свої друкарні³.

Таблиця 2

Поліфункціональність наскрізних умінь

Концепт Державного стандарту	Ресурс підручникотворення
Наскрізнi вміння – системна вимога модернізації освіти. Усі наскрізнi вміння мають детальні характеристики, суголосні компетентнісно орієнтованому навчанню. Наскрізнi вміння є інструментарієм для формування ключових компетентностей.	Чітко визначені в Державному стандарті наскрізнi вміння слугують функціональним орієнтиром для авторів і експертів підручників. Зміст підручника загалом (наративи, історичні документи, візуалізація, завдання тощо) має створюватися з урахуванням розвитку наскрізних умінь учнів / учениць і можливостей перевірки рівня їхньої сформованості. Підручник має містити завдання для розвитку мотиваційно-рефлексивної сфери та чіткі алгоритми учнівських досліджень.

ВИКОРИСТАНІ ТА РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. Т. 1–3. К.: Основи, 1995.

Бродель, Ф. (2014). Ідентичність Франції. Люди і речі (С. Глухова, пер.; Кн. 2). Видавництво Жупанського.

³ У тексті наведено дані Ф. Броделя. У сучасних дослідженнях наводять різні показники поширення книгодрукування в Європі.

Галенко, О. (2023) Генуезька колонія Кафа під верховенством монголів *Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя*. Академперіодика, м. Київ, Україна, с. 369–370. <http://resource.history.org.ua/item/0018151>

Гошко Т. (2002) *Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV - початок XVII ст.* Афіша, м. Львів, Україна, с. 7. https://chtyvo.org.ua/authors/Hoshko_Tetiana/Narysy_z_istorii_mahdeburzkocho_prava_v_Ukraini_XVI_-_pochatok_XVII_st/

Грицак, Я. (2021) *Подолати минуле: глобальна історія України*. Портал.

Державний стандарт базової середньої освіти. (2020). Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>.

Заяць, А. (2019) Правове становище волинських міщан у XVI – першій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. № 1, 25–53 https://chtyvo.org.ua/authors/Zaiats_Andrii/Pravove_stanovysche_volynskykh_mischan_u_XVI_pershii_polovyni_XVII_st/

Каппелер, Андреас (2007) *Мала історія України*. «К.І.С.», м. Київ, с. 29 https://chtyvo.org.ua/authors/Kappeler_Andreas/Mala_istoriia_Ukrainy/

Капраль, М. (2012) Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст., Львівські історичні праці. Дослідження. – Вип. 5, м. Львів, Україна, с.14–15 https://shron1.chtyvo.org.ua/Kapral_Myron/Liudy_korporatsii_Lvivskyi_shevskyi_tsekh_u_XVII-XVIII_st.pdf

Малієнко, Ю. Б. (2018). Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7-му класі: методичний посібник. КОНВІ ПРІНТ. <https://undip.org.ua/library/metodyka-kompetentnisno-orientovanoho-navchannia-vsesvitnoi-istorii-u-7-mu-klasi-metodychnyy-posibnyk/>

Малієнко, Ю. Б. (2019) Компетентнісні завдання у змісті курсів історії в ліцеї: суть, структура, класифікація, значення. *Український педагогічний журнал*. (3), с. 111–118. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719447/1>

Малієнко, Ю.Б. (2020) Багатоаспектність як поліфункціональний чинник компетентнісно орієнтованого змісту історичної освіти. *Пріоритетні напрями досліджень в науковій та освітній діяльності: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* м. Львів, 13-14 липня 2020 року, м. Львів, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721443/>

Малієнко, Ю. (2021). Інтеграція як концепт сучасного підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника*, (27), 123–131. <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/12>

Мороз, П., & Мороз, І. (2020). Формування дослідницької компетентності засобами сучасного шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника*, (24), 142–162. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720924/>

Мороз, П.В. (2020). Методичні шляхи формування дослідницької компетентності засобами шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції електронне видання*) Педагогічна думка, Київ, <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721429>

Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2024). Дослідницька діяльність учнів з історії в школі: концептуальні засади та практичні аспекти впровадження. У *Proces edukacyjny w czasie wojny i powojennej odbudowy Ukrainy z integracją ze wspólnotą europejską : monografia* (с. 119–140). MANS w Łomży. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744707/>

Плохій, С. (2016) Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. м. Харків, Україна, с. 24–25 http://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Brama_Yevropy_Istoriia_Ukrainy_vid_skifsk_ykh_voien_do_nezalezhnosti/

Пометун, О., & Гупан, Н. (2021). Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: методичний посібник. КОНВІ ПРИНТ, м. Київ, Україна. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729252/>

Пометун, О. І., Дудар О. В., Гупан Н. М. (2024). Історія України: підруч для 7 класу закладів загальної середньої освіти. ВД «Освіта», м. Київ, Україна. <https://pidruchnyk.com.ua/2850-istoriia-ukrainy-pometun-7-klas-2024.html>

Пометун, О. І., Малієнко Ю. Б., Дудар О. В. (2024). Всесвітня історія: підруч для 7 класу закладів загальної середньої освіти. ВД «Освіта», м. Київ, Україна. <https://pidruchnyk.com.ua/2856-vsесvitnia-istoriia-pometun-7-klas-2024.html>

Ремех Т. (2022) Розвиток наскрізних умінь учнів на адаптаційному циклі базового рівня освіти. *Світові виклики сучасній освіті: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. / гол. ред.: Осадченко І. І. Умань : Громадська організація «Міжнародна асоціація 82 сучасної освіти, науки та культури», с.92–96. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/730602/>*

Ремех, Т. О. (2022.) Формування національної ідентичності учнівства як завдання громадянської освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року).* м. Київ, Україна. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732775/>

Абу Абдаллах Джафар Рудакі. (1990). Поезії. В В. Мисик (пер.), Захід і Схід: Переклади. https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3964#google_vignette

Серова, Г.В. (2003) Сучасний шкільний підручник як засіб формування етнологічних знань. *Проблеми сучасного шкільного підручника*. Вип. 4. Педагогічна думка, Київ, Україна.

Скотт, В. (1983). Пертська красуня (К. Сухецька, пер.). Веселка. (Оригінальний твір опубліковано 1828). <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=638&page=8>

Старша Едда. (2023). (В. Кривоніс, пер.). Видавництво Жупанського <http://www.edda.in.ua/teksti/starsha-edda/pisni-pro-bogiv/povchannia-visokogo>

Щодра, О., Копитко А. (2008) Торговельні зв'язки Галицької і Волинської земель з Візантією і Північним Причорномор'ям у X – першій половині XIV ст.: історія досліджень та історіографія. *Галичина: Етнічна історія. Тематичний збірник статей*. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, м. Львів, Україна, с. 33–45 chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Makarchuk_Stepan/Halychyna_Etnichna_istoriia_Tematychnyi_zbirnyk_statei.pdf?

Розділ 3.

КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНІ МЕТОДИ В НАВЧАННІ ІСТОРІЇ УЧНІВ 7 КЛАСУ

3.1. Когнітивно-комунікативні методи на уроках історії в 7 класі: що це і навіщо

Сучасна освіта, шкільна зокрема, стикається з новими викликами. Вони характерні для світу в цілому, але в Україні з огляду на воєнний стан та пов'язані із ним особливості навчання, як-то повітряні тривоги, уроки онлайн, проживання учнів не вдома (в тому числі за кордоном), часто проявляються більш яскраво. Йдеться перш за все про фрагментовану увагу та потребу в емоційній комунікації, а також високий рівень візуальної грамотності та діджиталізації підлітків. З огляду на це традиційні методи навчання, що базуються на лінійному викладі подій та фактів, текстовому змісті навчання тощо потребують перегляду та актуалізації. В документах Міністерства освіти і науки України акцентовано увагу на потребі змін, зокрема, в освітніх програмах громадянської та історичної освітньої галузі рекомендовано використовувати різноманітні джерела: візуальні, інтеграційні завдання, спрямовані на набуття учнями історичних знань, наскрізних умінь та ключових компетентностей, зокрема громадянської. Відтак оновлений навчальний зміст має бути гнучким, багатокомпонентним і діяльним.

Низький рівень усвідомлення учнями практичної значущості історичного знання для реальної дійсності є характерною рисою освітнього процесу в Україні та низці інших країн світу⁴. Тому ігнорування актуалізації підходів при роботі з традиційним змістом (документи, візуальні джерела тощо) призводить до суттєвого зниження навчальної мотивації учнів. З огляду на зазначену проблему, критично важливим є впровадження психологічно обґрунтованих комунікативних стратегій. Такий підхід дасть змогу вчителю ефективно адаптувати навчальні матеріали, відповідаючи на гостру потребу підлітків у комунікації, яка не втрачає своєї актуальності, попри тотальну цифровізацію⁵.

Сучасні дослідження доводять, що підручник є комплексною багатокомпонентною моделлю, яка має включати не лише текст, але й діяльнісні та комунікативні елементи⁶. Одним із ключових підходів НУШ є діяльнісний підхід, який дає змогу залучити учнів до активної роботи з історичними джерелами, формуючи в них навички інтерпретації та критичного

⁴ Miguel-Revilla, D. (2022). Miguel-Revilla, D. (2022). What makes a testimony believable? Spanish students' conceptions about historical interpretation and the aims of history in secondary education. *Historical Encounters*, 9(1), 101–115. <https://doi.org/10.52289/hej9.106>. *Historical Encounters*. <https://doi.org/10.52289/HEJ9.106>

⁵ Ремех, Т. О. (2019). Розвиток історичної компетентності десятикласників засобами підручника історії України. *Проблеми сучасного підручника*, 23, 244–255. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2019-23-244>.

⁶ Пометун, О. І., & Гупан, Н. М. (2021). Проєктування підручника з інтегрованого курсу історії та громадянської освіти для 5-го класу. *Проблеми сучасного підручника*, 27, 182–194. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2021-27-182-194>.

мислення⁷. Проте, він не може бути єдиною основою підвищення ефективності навчання, оскільки важливими є також візуальні джерела та метафори⁸. Тому доречно окреслити окремі когнітивно-комунікаційні техніки. Підкреслимо, що в освітньому контексті йдеться про нейро-лінгвістичні методи, а не методологію, тож вони є лише цільовими інструментами, які потребують адаптації відповідно до конкретних педагогічних завдань. З огляду на процес навчання ці техніки можна розглядати як певний маршрут на карті, який веде до очікуваного результату, а також допомогти у проєктуванні змісту освіти: вони дають змогу структуровано створювати «мости» між учнями та складними історичними концепціями, формуючи позитивне ставлення до навчання.

Відзначимо, що дослідження впровадження нейро-лінгвістичних методів в шкільній освіті не є широкими, проте ті, що наявні, відображають певні можливості ефективного їх включення в навчання. Зокрема, є дані, що «якорі», спрямовані на емоційну саморегуляцію, можуть знижувати передтестову тривожність та покращувати залучення учнів у навчальний процес⁹. Однак їх використання має бути виваженим, етичним та прозорим, оскільки допоки недостатньо даних про довготривалу ефективність і ризики можливого маніпулювання. Але в цьому контексті йдеться не про маніпулятивний вплив, а про ситуативну роботу зі стабілізації, мотивації, концентрації учнів. Тож для навчання історії у 7 класі ми пропонуємо певний набір методів, а саме т. зв. «мовні рамки», «якоріння», репрезентативні схеми, семантичні карти і використання мовних структур Мілтон-моделі.

3.2. «Рамки» у навчанні історії:

сутність, алгоритм застосування, особливості впровадження, приклади

У педагогічній практиці «рамкування» (framing) розуміють як спосіб організації знання через створення смислових меж, які визначають те, як учні сприймають, структурують та інтерпретують навчальний матеріал. Це створення своєрідної системи координат, в межах якої учні працюють з навчальним матеріалом. На відміну від простого подання фактів, рамка задає фокус і формує контекст, що дає змогу пов'язувати історичні події у цілісні концептуальні структури. Як зазначають дослідники, рамкування уможливлює пригадування учнями цілого навчального блоку як частинки осмисленої цілісної історії¹⁰, внаслідок чого підсилюються їхні можливості довготривалого запам'ятовування та навчальної мотивації. У ширшому освітньому контексті рамкування розглядають як спосіб змістового конструювання, завдяки якому

⁷ Мороз, П. В., & Мороз, І. В. (2021). Інтегроване навчання історії в 5–9 класах: стан практики та перспективи. *Український педагогічний журнал*, 3, 66–77.

⁸ Малієнко, Ю. Б. (2019). Теоретичні засади візуалізації змісту підручників для старшої школи. *Проблеми сучасного підручника*, 23, 149–161. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2019-23-149>.

⁹ Ghanem, D. (2024). *Impact of neuro-linguistic programming-based interventions on academic, behavioural and social triggers of primary schoolchildren*. *Journal of Educational Interventions*, 2024.

¹⁰ Jawaharlal, M. (2018, June). *Framing — An effective pedagogical approach* (Paper presented at the American Association for the Advancement of Science, Pacific Division). Retrieved February 25, 2019, from https://www.researchgate.net/publication/331330476_Framing-An_Effective_Pedagogical_Approach

можна ефективно переорієнтувати увагу учнів з хаотичного набору фактів на причиново-наслідкові структури, значення та взаємозв'язки.

Із методологічної позиції використання рамки – це педагогічний спосіб упорядкування інформації, що передбачає створення нової моделі, сповненої смислом, на противагу боротьбі зі старою. Це є особливо важливим у навчанні історії в 7 класі, де учні часто приходять на урок із хибними / спрощеними уявленнями про минуле. Замість прямого руйнування таких уявлень доцільно пропонувати нову рамку: структуровану, зрозумілу і таку, що спирається на діяльнісні способи роботи з джерелами.

Спираючись на загальні принципи рамування¹¹ та рекомендації щодо проєктування змісту історії¹², пропонуємо такий покроковий алгоритм:

фокусування – входження – рамування – інформування – рефлексія – «перезбирання»:

Крок 1. Учитель обирає ключове питання або змістовний «вузол», навколо якого будуватиметься матеріал, що визначає рамку сприйняття ще до подання інформації. Цей фокус і є тією «системою координат», яка визначає обрану рамку;

Крок 2. Учитель пропонує коротку історію, питання-дилему, уривок із джерела або образну метафору, що активуватиме внутрішню готовність учнів до сприйняття матеріалу. Таким чином відбувається входження в тему як пізнаннєво, так і емоційно, що збільшує ефективність подальшої роботи на уроці;

Крок 3. Учитель задає «систему координат», тобто, вибудовує межі рамки, через міні-схеми («причини / перебіг / наслідки»), часові означення («до / під час / після події»), перспективи («панівна група / залежні групи / зовнішні актори»). Таким чином обрана семантична структура слугує стрижнем, на який «нанизуються» факти;

Крок 4. Учитель подає інформацію крізь рамку відповідно до обраної структури (спершу причина, далі – ілюстрація, потім наслідок);

Крок 5. Учитель проводить рефлексію через зміну фокусу, перерозміщуючи рамку, на основі запитань до учнів («Як цю подію бачили б різні групи?», «Що змінилося б, якби ми дивилися з рівня особистості, а не держави?»), завдяки чому формується така важлива історична компетенція учня як усвідомлення взаємопов'язаності подій історії;

Крок 6. Учитель допомагає учням вибудувати власну коротку, структуровану модель відповідно до теми (картку, схему, фрагмент мікротексту), що створює повноцінний результат рамування.

Звернемо увагу, що для успішного використання рамування в навчанні учнів історії вчитель має вміти формулювати відкриті запитання, володіти комунікативними техніками та бути здатним швидко перебудовувати урок.

¹¹ Nek Rakami, N. M. H., & Rokeman, M. I. (2023). Pedagogical approaches using Neuro-Linguistic Programming (NLP) Strategies from Perspective of NLP-Trained teachers. *Jurnal Pendidikan Bitara UPSI*, 93–98. <https://doi.org/10.37134/bitara.vol16.2.10.2023>

¹² Пометун, О. І., & Гупан, Н. М. (2021). Проєктування підручника... *Проблеми сучасного підручника*, 27, 182–194. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2021-27-182-194>.

Рамкування є ефективним методом структурування знання, однак його застосування вимагає високої педагогічної культури й етичної обережності. Надто жорстка рамка може перетворити складну історичну подію на надмірно лінійну, хоча реальні історичні процеси ніколи і так не є цілком однозначними. Тому рамка має бути *опорою, а не формою редукції* (пояснити це слово), завдяки якій долають ризик спрощення або викривлення історичного матеріалу. Щоб уникнути ненавмисного нав'язування інтерпретації у шкільній історичній освіті важливо вчителю дотримуватись нейтральності, зокрема, пропонувати кілька рамок, працювати з різними позиціями учасників подій, уникати оцінювальних формулювань тощо.

Приклади рамкування на уроках історії в 7 класі

1. Хрещення Русі як цивілізаційний поворот

Крок 1. Учитель означає ключову подію (хрещення Русі) та її межі (до/після). Далі вчитель окреслює рамку інтерпретування: «Зміна правил гри». Для роботи в межах рамки він запрошує учнів опрацювати уривок з Літопису Руського¹³:

*«У рік 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький...
...І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до
цесаря Василя і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую
ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню
вашому городу [те], що й сьому вчинив».*

*І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не
належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти
охрестився, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем
будеш. Якщо ж сього не вчиниш – не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе»...*

*...І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».
І послушали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і
пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б
мені тут умерти»...*

*...Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні...
По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення».*

Крок 2. На основі прочитаного вчитель пропонує учням скласти два переліки: 1) «що було можливе раніше»; 2) «що стало можливим після» хрещення князя Володимира.

Після завершення складання переліків вчитель ставить запитання: *Що було б, якби хрещення відбулося на століття пізніше?*

Крок 3. На етапі рефлексії учні на основі модерування вчителем порівнюють рамки і роблять висновки про нові правила дипломатії, визнання Русі як рівної держави.

Крок 4. Учитель організує підсумкове обговорення за запитаннями на кшталт: *Як змінюється інтерпретація події, коли її подати як «дипломатичний поворот», а не як «релігійний акт»?*

Чи могла Русь залишатися політично впливовою без хрещення?

¹³ Галицько-Волинський літопис та інші давні рукописи [Electronic resource]. <http://litopys.org.ua/litop/lit06.htm>

2. Середньовічне місто як «вузол світу»

Мініатюра з «*Liber Chronicarum*» (1493): місто Нюрнберг (стіни, брами, ремісничі квартали, ринок, ратуша, церква)¹⁴.

Крок 1. Учитель пропонує учням «вузол» – середньовічне місто як впорядкований світ, ілюструючи його зображенням. Далі він окреслює основні риси зображення: концентричні кола вулиць, чіткі межі, домінанта храму, ринок як центр життя.

Крок 2. Учитель запрошує учнів в малих групах або загальному колі виділити основні «органи» міста та визначити їх функції (ринок, ратуша, квартали, укріплення тощо). Ідеї мають бути зафіксовані на дошці або фліпчарті (що – які функції).

Крок 3. Після озвучування ідей учнів учитель пропонує альтернативну рамку – «місто як ринок можливостей». На основі нової рамки учні уточнюють функції виділених ними «органів». На дошці / фліпчарті поряд з'являються нові функції відповідно до оновленої рамки.

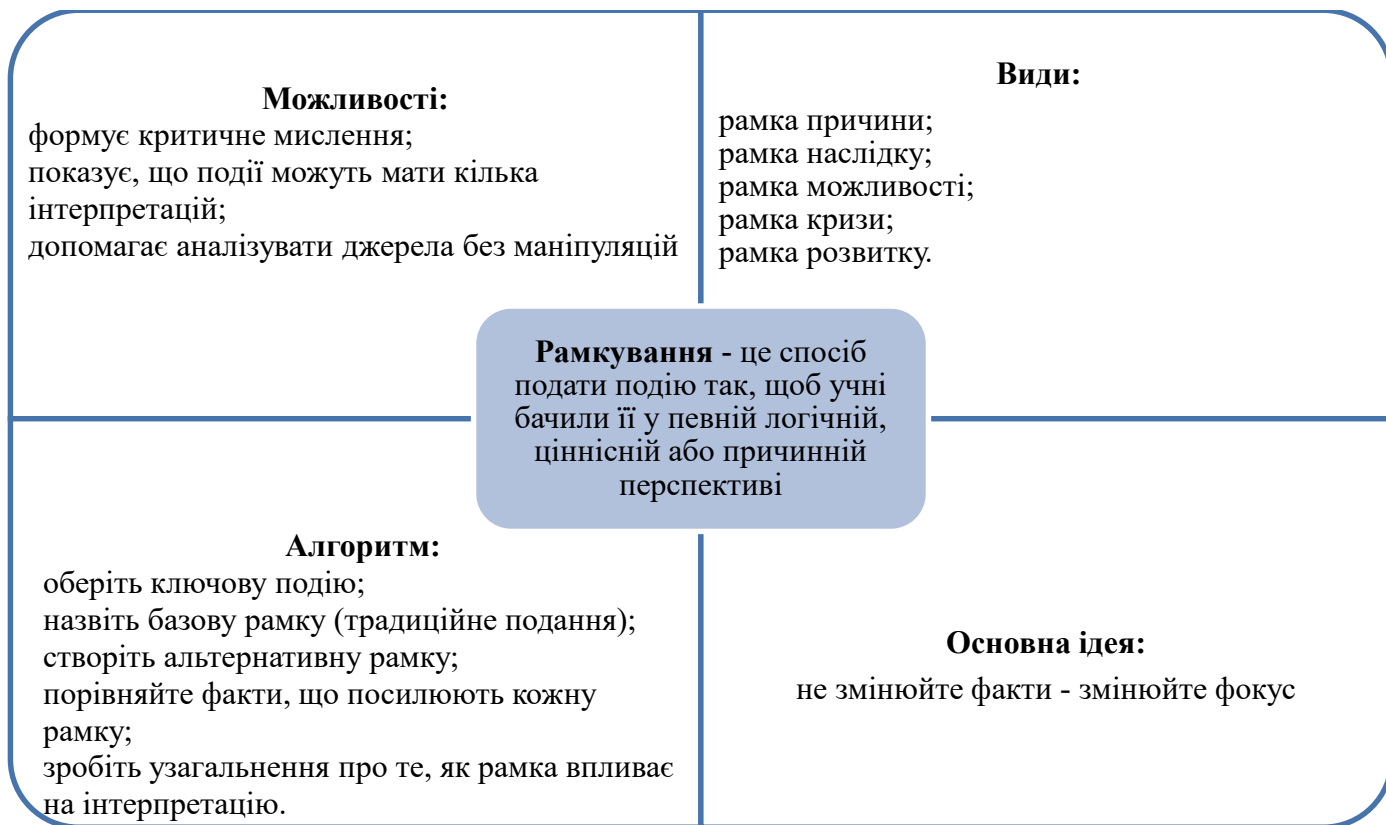
Крок 4. Учитель під час рефлексії за допомогою відкритих питань допомагає учням сформулювати висновок про те, як рамка допомагає зрозуміти розвиток міст Європи і чому.

Крок 5. Вчитель організує підсумкове обговорення за запитаннями на кшталт:

Чому середньовічні міста зображували у впорядкованих геометричних формах?

Як робота з використанням рамок впливає на розуміння соціальних ролей у місті?

¹⁴ *Liber Chronicarum* / *Nuremberg Chronicle* (1493). <https://bostonathenaeum.org/news/liber-chronicarum-nuremberg-1493/>

Картка-пам'ятка «Рамкування»

3.3. «Якорі» в навчанні історії:

теорія, алгоритми, специфіка застосування, приклади

Поняття «якір» в як нейро-лінгвістичний метод – це спосіб створення стабільного зв'язку між певним об'єктом (предметом, словом, ароматом тощо) і бажаним внутрішнім станом людини. В контексті шкільного навчання учнів йдеться про повторюване поєднання зовнішнього сигналу (слова, жесту, візуального символу, звуку) із відповідним емоційним чи когнітивним досвідом підлітків. Проведеними дослідженнями¹⁵ підтверджено, що в шкільній освіті якірні техніки допомагають учням отримати доступ до стабільних станів уваги та зменшити стрес, що особливо важливо для сучасних українських підлітків.

Учні 7 класу часто стикаються з тим, що історичний матеріал є емоційно насиченим, складним для інтерпретації та потребує зосередження. З огляду на їхні вікові особливості як-от фрагментарність уваги, підвищена емоційність, значна залежність від зовнішніх стимулів, впровадження якорів може слугувати ефективним допоміжним інструментом навчання історії. Таким чином, техніки якірного підкріплення можуть ефективно допомагати зменшувати навчальну тривогу учнів, стабілізувати їхню увагу та сприяти ефективному сприйняттю ними складних історичних наративів. У контексті історії України важливим є врахування емоційної складності тем війн, революцій, репресій, геноцидів. Завдяки використанню якорів вчитель може створювати безпечний простір, який дає змогу учням опрацьовувати травматичні теми без емоційного напруження.

¹⁵ McDermott, I., & Jago, W. (2015). *NLP in educational practice*. Wiley.

Звертаємо увагу на те, що якір слід застосовувати структуровано та передбачувано, зрозуміло для учнів. Пропонований покроковий алгоритм якірної техніки¹⁶ у 7 класі такий:

обрання – створення – повторення – закріплення – оновлення – адаптування:

Крок 1. Учитель обирає той стан, якого потрібно досягнути за допомогою «якоря» (зосередженість перед роботою з джерелами; врівноваженість перед вивченням емоційно складних тем; мотивація перед виконанням проєктної чи дослідницької роботи).

Крок 2. В якості якоря вчитель обирає певний стимул (коротке слово або фраза, жест (рух долоні вниз як сигнал до зосередженості), візуальний маркер (піктограма, колір)), який має для учнів нейтральне / позитивне забарвлення.

Крок 3. Під час групової роботи учнів учитель повторює жест, який надалі слугуватиме маркером уваги; при переході до аналізу джерел він використовує той самий візуальний маркер, жест, звук.

Крок 4. Закріплення якоря вчитель здійснює шляхом його регулярного застосування, що «прикріплює» стан до стимулу – учні, реагуючи на якір, швидко й без додаткових настанов з боку вчителя перемикаються у потрібний режим навчання.

Крок 5. Надалі вчитель використовує вже відпрацьований якір у нових ситуаціях (у різних видах діяльності).

Крок 6. Контроль використання якоря (його адаптація) вчителем відбувається відповідно до потреб учнів.

Звернемо увагу на низку важливих моментів, які має враховувати вчитель при застосуванні якорів. Необхідно зберігати автономію учня: неприпустимим є прихований вплив. Тобто якір заборонено застосовувати як маніпулятивний метод, а значить, стимул має бути прозорим, нейтральним, зрозумілим – учні мають знати, що означає обраний якір. Заборонено використовувати якорі для нав'язування емоцій / поглядів. Це особливо актуально для тем з історії України або опрацювання питань, пов'язаних із сучасністю. Слід враховувати, що на уроках якір є допоміжним інструментом, а не способом контролю поведінки учнів. Він допомагає ефективно організувати навчальний процес, однак жодним чином не має впливати на переконання учнів.

Приклади використання якорів на уроках історії в 7 класі

1. Лицарство Європи: якоріння тематики

Крок 1. Учитель демонструє зображення шолому лицаря¹⁷, а учні висловлюють свої асоціації, пов'язані із зображенням шолому (честь, служба тощо).

¹⁶ Tosey, P., & Mathison, J. (2019). *NLP and learning research*. Journal of Educational Inquiry, 17(3), 41–55., Bressi, S. (2020). *Neuro-linguistic strategies for secondary education*. Teaching & Learning Journal, 25(1), 55–70.

¹⁷ Fitzwilliam Museum. (n.d.). *Helm husarski (17th century hussar helmet)* [Digital image]. <https://www.facebook.com/291145557663379/photos/he%C5%82m-husarski-xvii-wiek-z-kolekcji-fitzwilliam-museum/678485855596012/>

Крок 2. Учитель пропонує учням сформулювати перелік рис лицаря (можна використати різні методи інтерактивної роботи: «мікрофон», роботу в малих групах, обговорення в загальному колі тощо).

Крок 3. Учитель пропонує порівняти риси зі створеного переліку з античними ідеалами.

Крок 4. Учні за модераторства вчителя створюють «якір рис» (пиктограму, яка надалі використовуватиметься для характеристики певного соціального прошарку). Це можна робити як у малих групах, так і спільно зображуючи на дошці / фліпчарті з інструкцією

«малювати лише одну лінію» тощо.

Крок 5. Учитель організує рефлексію, в ході якої учні вибудовують зв'язки рис із соціальними обов'язками (можна запропонувати заповнити таблицю, зобразити у вигляді «Риб'ячого скелету» тощо).

Крок 6. Учитель організує підсумкове обговорення за запитаннями на кшталт:

Чим відрізняється лицар від дружинника?

Яким, на вашу думку, є ідеальний мешканець міста / села Середньовіччя?

Створіть його зображення та поясніть.

2. Ремесла середньовічного міста: якоріння типу діяльності

Крок 1. Учитель запрошує учнів переглянути відео про цехи за посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=IQKz8oiX9BY> або ознайомитись із текстом підручника. На основі відео / тексту учні називають види ремесел, які були поширені у епоху Середньовіччя.

Крок 2. Учитель пропонує учням встановити ролі, які відігравали цехи у містах (доцільно застосувати роботу в малих групах, обговорення в загальному колі, читання тексту підручника / пригадування з відео представників певних соціальних прошарків тощо).

Крок 3. Учні голосуванням з-поміж запропонованих вчителем символів обирають той, який би позначав ремісництво; вчитель фіксує «якір діяльності» (зображення глечика, звук удару молота тощо), який в подальшому використовуватиметься для встановлення взаємозв'язку між родом занять та роллю людини в суспільстві.

Крок 4. Учитель організує підсумкове обговорення за запитаннями на кшталт:

Як ремесло формує спільноту?

Якими ви бачите вивіски цехів? Намалюйте вивіски ремісників і поясніть.

Картка-пам'ятка «Якоріння»

3.4. Репрезентативні схеми на уроках: означення, алгоритм, обмеження, приклади

У когнітивно-комунікативних методиках репрезентативні схеми описують типові способи, за допомогою яких учні сприймають, кодують і відтворюють інформацію через сенсорні канали (візуальний, аудіальний та кінестетичний). Тобто, це найбільш поширені способи сприйняття та роботи з інформацією відповідно до особистих характеристик.

Сучасні педагогічні дослідження підтверджують, що на формування навчальної мотивації та виникнення труднощів при інтерпретації абстрактних понять впливають переважання певного каналу опрацювання інформації (краще сприйняття зображень, необхідність звукового супроводу тощо). Це дуже актуально для навчання учнів історії в 7 класі: підлітки значною мірою опираються на конкретні образи та сенсорні маркери, тож зміст, що містить карти, візуальні реконструкції, фрагменти музики епохи, елементи рухової роботи чи рольового моделювання, допомагає створити місток між абстракцією історичного мислення та безпосереднім переживанням матеріалу.

Алгоритм використання репрезентативних схем¹⁸ на уроках історії:
діагностування – конструювання – структурування – інтегрування – обговорення:

Крок 1. Учитель діагностує домінантні канали учнів через аналіз їхньої реакції на різні типи матеріалів (тексти, відео, аудіо, карти), використання інструментів самооцінки та / або сенсорні опитувальники. Таким чином вчитель

¹⁸ Gutiérrez, M. (2013). *Multimodal Instruction and Adolescent Cognition*. *Educational Review*, 65(3), 321–338., Kowalski, T. (2018). *Mental Models in History Learning*. *Journal of Instructional Science*, 46(1), 91–110.

визначає, який канал роботи з інформацією є найбільш ефективним в певному класі.

Крок 2. Учитель конструює урок як мультисенсорний модуль – підбирає фрагменти навчання таким чином, щоб кожен інформаційний канал мав свою частку інформації, акцентуючи увагу на тому, що коректно задовольняє потреби учнів. Наприклад, використовує багато читання вголос уривків документів, але мало схем; спирається на карти, візуальні матеріали, але не акцентує на просторовому представленні тощо.

Крок 3. Учитель структурує інформацію на основі того, що є опорним у цьому навчальному фрагменті (образ, звук, дія). До одного й того ж основного матеріалу можна застосувати візуальні опори (схеми, піктограми), аудіосупровід (читання фрагментів джерел, музичні твори епохи), кінестетичні моделі (групові / індивідуальні представлення означеного вчителем питання / ідеї)

Крок 4. Учитель допомагає учням упорядковувати причиново-наслідкові зв'язки задля уникнення помилкового враження учнів про домінування значення лише сенсорно вагомого фрагменту.

Крок 5. Учитель організовує рефлексію, в ході якої учні обговорюють найбільш ефективний елементу уроку, що дає змогу глибше зрозуміти матеріал, знижуючи таким чином пізнанняво-фактологічне навантаження.

Звернемо увагу на низку важливих моментів, які має враховувати вчитель при застосуванні репрезентативних схем. Потрібно чітко усвідомлювати, що такі схеми не є основою жорсткої типології учнів (поділу на «візуалів», «аудіалів» чи «кінестетиків»). Надмірне наголошення на певних сенсорних імпульсах може призвести до спрощення навчального процесу та «приписування» учням фіксованих стилів. Необхідно враховувати ризик перевантаження учнів, якщо мультисенсорні стимули вчитель подає без структурного контролю. Слід уникати підміни історичного змісту емоційно-сенсорними ефектами, оскільки це може відсунути на задній план роботу з джерелами та історичним мисленням.

Приклади використання репрезентативних схем на уроках історії в 7 класі

1. Кримське ханство (XV ст.): аудіальна репрезентація

Звук кримськотатарського думбелеку

(<https://www.facebook.com/share/v/1GC25cffBQ/>)

Крок 1. Учитель запрошує учнів прослухати звуковий фрагмент гри на думбелеку. Після цього вчитель пропонує учням добрати емоції, ритм, асоціації. Найбільш доцільно це робити через обговорення у загальному колі, фіксуючи основні ідеї на дошці / фліпчартві.

Крок 2. На основі короткої історії про інструмент (походження, будова, використання) та створених асоціацій вчитель пропонує учням пов'язати його зі способом життя у Кримському ханстві. На цьому етапі доцільно в малих

групах запропонувати придумати коротку історію / розіграти сценку / створити зображення, де музика буде однією з головних дійових осіб в контексті повсякдення Кримського ханства.

Крок 3. Учні за допомоги вчителя визначають культурні риси кримських татар та коротко пояснити їх. Рефлексію доцільно провести через заповнення таблиці / схеми.

Крок 4. Учитель пропонує підбити підсумки за запитаннями / завданнями на кшталт:

Як музика передає ідентичність?

Написати «музичну нотатку» жителя міста / села Середньовіччя.

2. Середньовічна школа (XIII–XV ст.): кінестетична репрезентація

Крок 1. Учитель запрошує учнів у малих групах ознайомитися з цитатами з різних середньовічних джерел про обов'язки учнів під час навчання.

На основі прочитаного учні готують коротеньку пантоміму, використовуючи основні образи з цитати:

- «Учень нехай з покорою приймає настанову, без нарікання чи суперечки, бо через послух здобуває він шлях до мудрості.»¹⁹

- «Нехай учень не занедбує книги, бо незнання затьмарює дух; а читання просвітлює того, хто прагне вдосконалення.»²⁰

- «Учні мають сидіти тихо, уважно слухати й не порушувати навчання ледачістю, бо без дисципліни немає науки.»²¹

- «Добрий учень рано приходить до школи, тримає книгу наготові й не ухиляється від вправ розуму.»²²

- «Учень повинен щодня повторювати вивчене, бути стриманим у слові й не зневажати вчителя ані товариша.»²³

Крок 2. Після представлення учнів учитель у загальному колі організовує обговорення запитання:

Які були основні особливості навчання у часи Середньовіччя?

Ідеї фіксують на дошці / фліпчарті.

Крок 3. Учитель пропонує порівняти зібрані ідеї щодо навчання в часи Середньовіччя із сучасною школою, провівши рефлексію за допомогою відкритих питань.

Крок 4. Учитель пропонує підбити підсумки за запитаннями / завданнями на кшталт:

Чи послух допомагав навчанню? Чому?

Створити схему уроку.

¹⁹ Regula Benedicti, cap. 5 (De Obedientia).

²⁰ Regula Magistri, cap. 11.

²¹ Capitula de disciplina scholarium (бл. 820 р.), §4.

²² Herbert of Torun. Chronicon, anno 1080.

²³ Statuta scholastica Parisiensia, art. 7.

Картка-пам'ятка «Репрезентативні схеми»

3.5. Семантичні карти в навчанні історії: сутність, алгоритм, педагогічні ризики, приклади

Патерни структурування знання з використанням семантичних або концептуальних карт – це дидактична технологія, яка переводить множину фактів, подій, понять і поняттєво-логічних зв'язків у наочну, організовану структуру. Такий підхід відповідає сучасним теоріям навчання, оскільки за допомогою візуалізації зменшується навантаження на робочу пам'ять, і учні можуть зосередитися на змісті й структурі знання, а не на механічному запам'ятовуванні, про що зазначає у своїх дослідженнях.

У контексті навчання історії в 7 класі це дає можливість учням побачити минуле не як набір дат і фактів, а як систему взаємозв'язків: політичні, соціальні, економічні, культурні чинники є взаємопов'язаними, що сприяє формуванню історичного мислення, а також розвиває здатність синтезувати інформацію з різних джерел. Проведені дослідження²⁴ також показали, що використання семантичних карт підвищує мотивацію та залученість учнів, оскільки процес їх створення сприймається як творча, інтерактивна діяльність.

З огляду на рекомендації щодо семантичних карт, покроковий алгоритм їх впровадження на уроках історії є таким:

визначення – накопичення – групування – структурування – рефлексування – актуалізація:

Крок 1. Учитель визначає центральну тему / ключове поняття, яке буде центром для семантичної карти (широке поняття, конкретна ідея).

²⁴ Madhawa nair, Subadrah & Narayanasamy, Moganasundari. (2017). The Effects of Utilising the Concept Maps in Teaching History. International Journal of Instruction. 10. 109-126.

Крок 2. Учитель забезпечує накопичення елементів: фактів, пов'язаних з основним поняттям (дати, події, історичні діячі, причини, наслідки, соціальні чинники, географія) та наповнення їх змістом.

Крок 3. Учні за допомоги вчителя групують елементи за смисловими блоками (політика, суспільство, економіка, культура, зовнішні чинники) та впорядковують елементи і блоки відповідно до визначеної структури: центральне поняття – вузли – зв'язки (стрілки, лінії, пунктири залежно від їх типу: причини, наслідки, альтернативи).

Крок 4. Учитель проводить рефлексію щодо отриманих логічних зв'язків через обговорення учнями адекватності, перевірку на прогалини, осмислення можливих помилкових асоціацій.

Актуалізація та подальше застосування семантичної карти полягає у її використанні як основи для обговорення, випереджувальних або узагальнювальних активностей, домашніх завдань, груповій роботі.

Попри широку практику використання семантичних карт у навчальному процесі, вкажемо й на ризики, пов'язані із цим методом. Необхідно створювати актуальну карту / схему в класі, а не використовувати напрацювання інших учнів або готові шаблони. Інакше це буде лише візуальний супровід фрагменту уроку. Варто модерувати кількість вузлів, зв'язків тощо – надмірна деталізація може перевантажувати учнів. Слід враховувати, що семантична карта, не створена в результаті колективної / індивідуальної роботи, лише полегшує запам'ятовування, проте не виступає інструментом підвищення результативності навчання учнів через стимулювання їхнього мислення. У навчанні семикласників історії самостійно ж створені картосхеми забезпечують наочність та формують історичне мислення учнів.

Приклади застосування семантичних карт на уроках історії в 7 класі

1. Золота Орда (XIII–XIV ст.): структурування впливів

Крок 1. Учитель запрошує учнів на основі карти та підручника в малих групах визначити центри влади Золотої Орди та створити схему «ієрархія / податки / контроль».

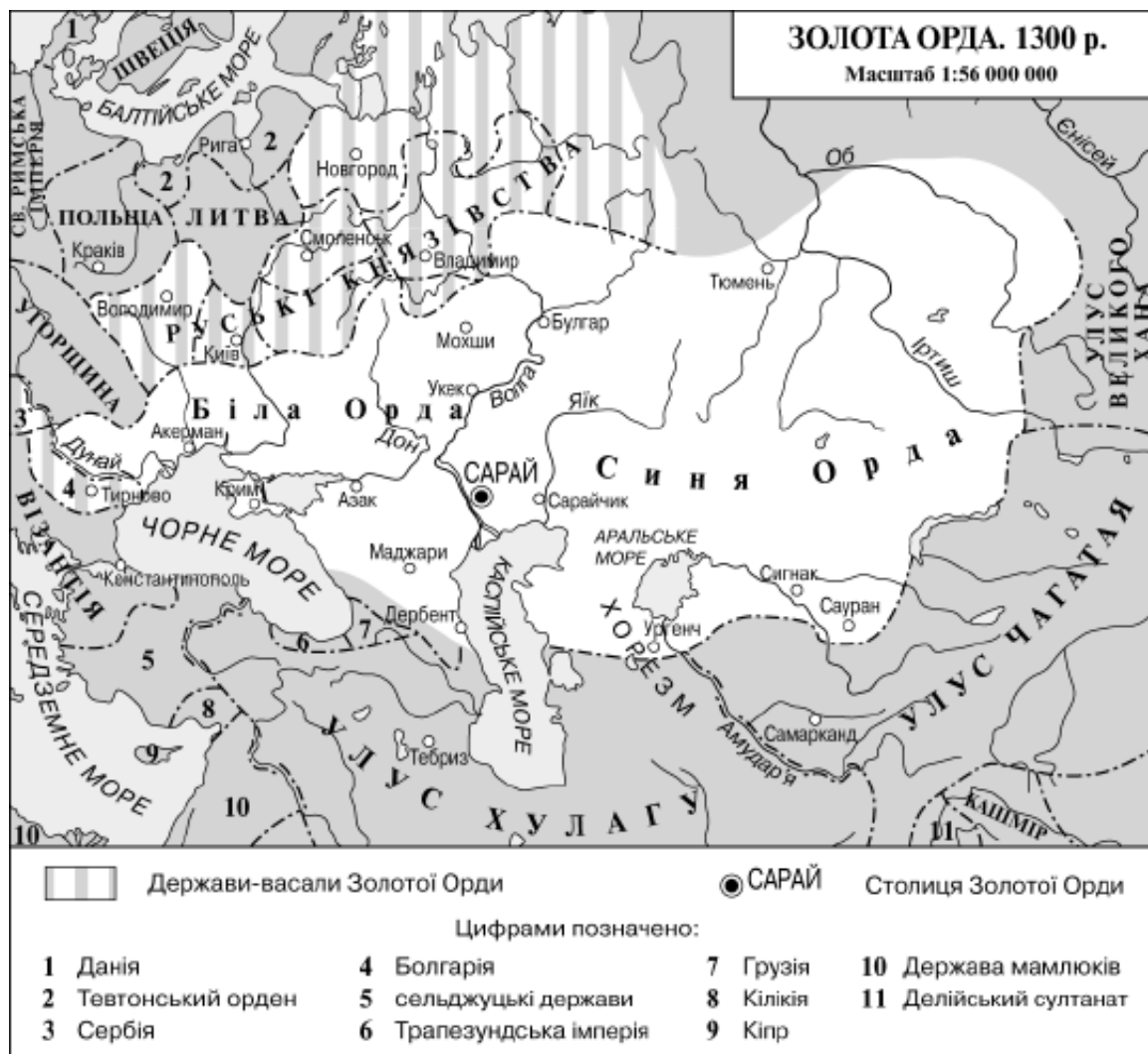
Крок 2. За допомогою відкритих питань вчителя учні встановлюють вплив Золотої Орди на Русь з огляду на створену схему. Вчитель пропонує пов'язати цю схему з торгівлею доби Середньовіччя і сформулювати завершену карту.

Крок 3. У ході рефлексії вчитель пропонує учням заповнити таблицю впливів, визначити взаємозв'язок «вплив / наслідок» тощо.

Крок 4. Учитель пропонує підбити підсумки за запитаннями / завданнями на кшталт:

Як система влади впливала на регіони?

Побудувати схему «Орда – Русь: взаємодія».

2. Формування Великого князівства Литовського (XIV ст.): структурування стратегії

Крок 1. Учитель запрошує учнів ознайомитися із загальновизнаним принципом політики Великого князівства Литовського щодо українських земель: «Литовці землі не руйнували, а старини не чіпали». На основі цього підходу вони виокремлюють 2 вузлові поняття (управління, звичаї).

Крок 2. Учитель пропонує учням у малих групах створити схему «державна – місцевість», а потім узагальнити її на дошці /фліпчарті. На створеній ними схемі розташовують причини та наслідки, з'єднуючи стрілками впливи (збереження → лояльність).

Крок 3. У ході рефлексії вчитель відкритими запитаннями допомагає учням сформулювати висновок щодо причин і наслідків політики литовців стосовно українців.

Крок 4. Учитель пропонує підбити підсумки за запитаннями / завданнями на кшталт:

Чому «не чіпати старини» було стратегією політики Великого князівства Литовського?

Побудувати карту «політика Литви».

Картка-пам'ятка «Семантичні карти»

3.6. Мілтон-модель в освіті:

сенс, алгоритм, застереження, приклади

Мілтон-модель – це набір мовних схем із керованою невизначеністю, що описані в теорії нейро-лінгвістичної комунікації як спосіб формування стану зосередженості, внутрішньої уваги та м'якого залучення учнів у навчальний процес. У шкільній освіті їх використовують для зниження опору сприйняттю, подолання тривожності та розвитку внутрішньої рефлексії учнів. Непрямі формулювання («Можеш звернути увагу на...», «Ти, можливо, помітиш...») не нав'язують інтерпретацію, а запрошують до неї. Для учнів 7 класу, які часто опираються прямим вимогам і мають підвищену емоційну чутливість, такі фрази створюють безпечний «коридор уваги»: вони не змушують, а запрошують. Це важливо при вивченні історії, де зустрічаються складні моральні дилеми, теми війни, насильства, колонізації, політичного тиску тощо. М'яке мовлення допомагає зберегти емоційну стабільність і водночас стимулює аналітичність учнів.

Покроковий алгоритм використання Мілтон-моделі на уроках історії:

обрання – переформулювання – відкриття – підсумовування – рефлексування:

Крок 1. Обрання фрагменту теми здійснює вчитель з огляду на ту частину, де потрібна підвищена увага або безпечне входження (війни, політичні репресії, тема геноциду, складні соціальні процеси).

Крок 2. Учитель переформулює запитання / інструкцію з прямої форми у непряму форму («проаналізуйте» → «ти можеш помітити, як...»). Після цього вчитель може відкрити інтерпретаційну рамку («Можливо, ти знайдеш тут...», «Ти можеш замислитися над...»), завдяки чому звільняється певний простір для учнівської свободи навчання (обрати фокус в межах заданої теми).

Крок 3. Учитель підсумовує інтерпретації учнів, не оцінюючи їх, а уточнюючи зв'язки.

Крок 4. Учитель проводить аналітичну рефлексію (після «м'якого входження» необхідно повернутися до конкретних понять, причин, наслідків, фактів).

Мілтон-модель є ефективним методом непрямого впливу на уроці, однак вона потребує особливої відповідальності вчителів при її застосуванні. Основних засторог кілька. Неприпустимим є використання форм мовлення із прихованим примусом («ти не можеш погодитися, що...»), адже вони порушують етичні норми освіти та позбавляють учнів вибору. Слід пам'ятати, що модель застосовують для комунікації, а не для впливу на переконання. Надмірна невизначеність у мові вчителя може призвести до втрати фокусу уроку, що особливо важливо при роботі з темами із потенційними тригерами у змісті. При опрацюванні травматичних тем їх не можна «розмивати», а доречно тільки пом'якшувати вхід до обговорення.

Приклади застосування Мілтон-моделі на уроках історії в 7 класі

1. Магдебурзьке право в містах України: про що це

Крок 1. Учитель пропонує учням цитату з середньовічного трактату з історії Польщі та навколишніх земель «Хроніка Яна Длугоша», де зазначено щодо міст з магдебурзьким правом: *«Міста отримали більше свободи, і життя в них стало іншим»*. Учитель підкреслює, що у цитаті використано словосполучення / слова «більше свободи» та «іншим».

Крок 2. Учитель запрошує учнів у малих групах знайти відповіді щодо викоремлених слів «в чому саме?», спираючись на конкретні приклади роботи судів, виборів, ремісництва тощо (можна використати підручник)

Крок 3. Після уточнення смислів, про які йдеться у цитаті учні в загальному колі формують точне твердження щодо міст із магдебурзьким правом.

Крок 4. Під час рефлексії вчитель допомагає учням за допомогою відкритих запитань зробити висновок щодо важливості інтерпретації джерел та поєднання фактів і думок.

Крок 5. Учитель пропонує підбити підсумки за запитаннями / завданнями на кшталт:

Чому міста потребували збільшення свобод?

Написати перелік можливостей містян «до» / «після» прийняттям магдебурзького права.

2. Османська імперія (XV ст.): пояснити узагальнення

«Влада султана була великою, і всі народи жили під його рукою».

Джерело: Konstantin Mihailović, Memoirs of a Janissary.

Крок 1. Учитель звертає увагу учнів на узагальнення («всі народи», «велика влада»). Далі вчитель пропонує учням поставити «прояснювальні» питання.

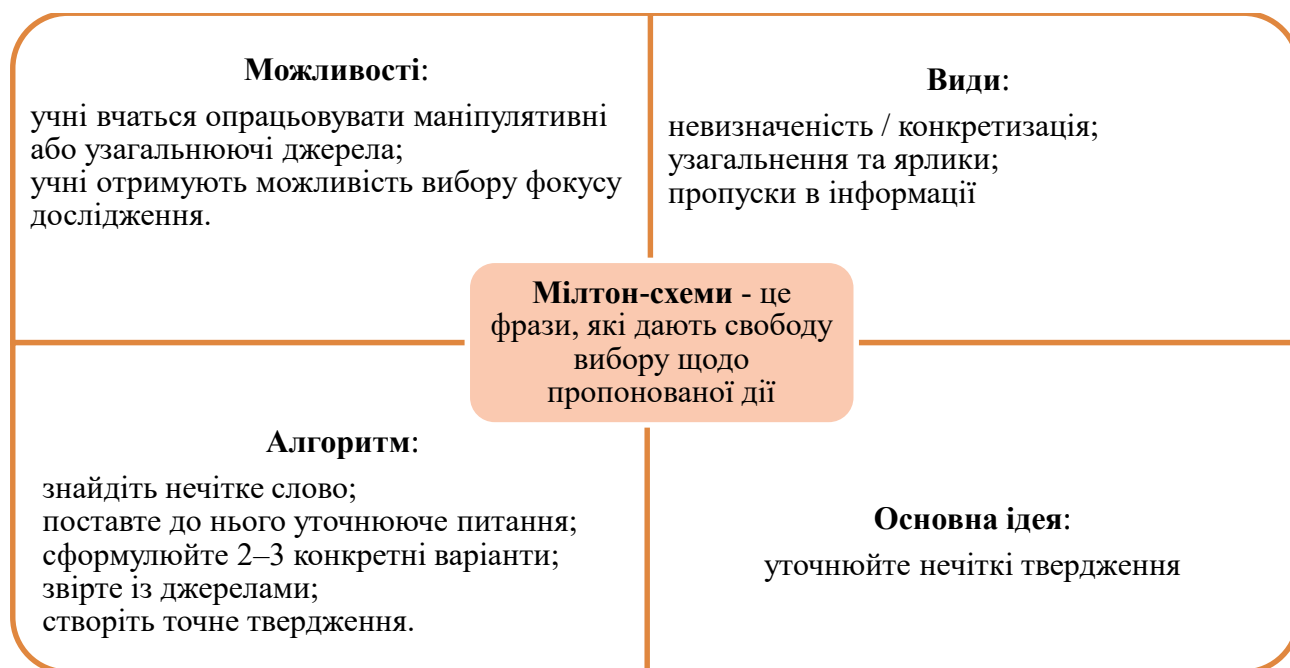
Крок 2. Учитель пропонує учням у малих групах сформулювати 2–3 альтернативні тлумачення змісту наведеної цитати. На основі проведеної роботи учні в загальному колі створюють точний опис структури влади.

Крок 3. Учитель організує рефлексію методом «мікрофон», пропонуючи учням зробити висновки про те, чому історичні джерела часто узагальнюють характеристики історичних подій чи постатей.

Крок 4. Учитель пропонує підбити підсумки за запитаннями / завданнями на кшталт:

Як відрізнялися умови життя народів під владою султана?

Розробити текст, який би уточнив наведену цитату.

Картка-пам'ятка «Мілтон-модель»

Прикінцеві зауваги

Сучасний підручник та урок історії мають забезпечувати діяльнісне занурення учнів, можливість інтерпретації та роботу з різними типами історичних джерел. Тут рамкування, семантичні карти тощо виконують функцію смислових «опор», які уможлиблюють створення учнями власних зв'язків між подіями, а не відтворення фрагментарних знань. Учні демонструють значно вищу навчальну результативність тоді, коли педагогічні стратегії дають їм змогу усвідомлювати цілі уроку, бачити взаємозв'язки та переходити від фактів до узагальнень. Використання семантичних структур, візуальних схем і мультимодальних рамок сприяє такому переходу.

Отже, інтеграція окремих нейро-лінгвістичних технік у навчання учнів історії може існувати лише як допоміжний комунікаційний інструмент, що підсилює дидактичні стратегії, не замінюючи їх. Вони мають забезпечувати зрозумілість, організованість і зменшення перевантаження при опрацюванні

складного історичного матеріалу і не претендувати на формування психологічних станів учнів. Такий збалансований підхід відповідає сучасним вимогам шкільної історичної освіти, орієнтованої на розвиток критичного мислення учнів, їхню громадянську компетентність та педагогічну етику.

Використані та рекомендовані джерела

Малієнко, Ю. Б. (2019). Теоретичні засади візуалізації змісту підручників для старшої школи. *Проблеми сучасного підручника*, 23, 149–161. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2019-23-149>.

Мороз, П. В., & Мороз, І. (2021). Інтегроване навчання історії в 5–9 класах: стан практики та перспективи. *Український педагогічний журнал*, 3, 66–77.

Пометун, О. І., & Гупан, Н. М. (2021). Проєктування підручника з інтегрованого курсу історії та громадянської освіти для 5-го класу. *Проблеми сучасного підручника*, 27, 182–194. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2021-27-182-194>.

Пометун, О. І., & Гупан, Н. М. (2021). Проєктування підручника... *Проблеми сучасного підручника*, 27, 182–194. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2021-27-182-194>.

Ремех, Т. О. (2019). Розвиток історичної компетентності десятикласників засобами підручника історії України. *Проблеми сучасного підручника*, 23, 244–255. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2019-23-244>.

Bitara UPSI, 93–98. <https://doi.org/10.37134/bitara.vol16.2.10.2023>

Bressi, S. (2020). *Neuro-linguistic strategies for secondary education*. *Teaching & Learning Journal*, 25(1), 55–70.

Ghanem, D. (2024). *Impact of neuro-linguistic programming-based interventions on academic, behavioural and social triggers of primary schoolchildren*. *Journal of Educational Interventions*, 2024.

Gutiérrez, M. (2013). *Multimodal Instruction and Adolescent Cognition*. *Educational Review*, 65(3), 321–338., Kowalski, T. (2018). *Mental Models in History Learning*. *Journal of Instructional Science*, 46(1), 91–110.

Jawaharlal, M. (2018, June). *Framing — An effective pedagogical approach* (Paper presented at the American Association for the Advancement of Science, Pacific Division). Retrieved February 25, 2019, from https://www.researchgate.net/publication/331330476_Framing-An_Effective_Pedagogical_Approach

Madhawa nair, Subadrah & Narayanasamy, Moganasundari. (2017). The Effects of Utilising the Concept Maps in Teaching History. *International Journal of Instruction*. 10. 109–126.

McDermott, I., & Jago, W. (2015). *NLP in educational practice*. Wiley

Miguel-Revilla, D. (2022). Miguel-Revilla, D. (2022). What makes a testimony believable? Spanish students' conceptions about historical interpretation and the aims of history in secondary education. *Historical Encounters*, 9(1), 101–115. <https://doi.org/10.52289/hej9.106>. *Historical Encounters*.

Nek Rakami, N. M. H., & Rokeman, M. I. (2023). Pedagogical approaches using Neuro-Linguistic Programming (NLP) Strategies from Perspective of NLP-Trained teachers. *Jurnal Pendidikan*

Tosey, P., & Mathison, J. (2019). *NLP and learning research*. *Journal of Educational Inquiry*, 17(3), 41–55.

ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО УРОКІВ З ІСТОРІЇ У 7 КЛАСІ**(на основі когнітивно-комунікативних методів роботи****в контексті опрацювання релігієзнавчого складника навчання)**

Запропонований у попередній частині підхід до когнітивно-комунікативних методів навчання дає змогу вибудувати такі навчальні практики, де учень не лише відтворює історичні факти, а й здійснює їх осмислення на рівні причиново-наслідкових, концептуальних та ціннісних зв'язків. Це особливо важливо для учнів 7 класу, які поступово переходять від засвоєння інформації до здатності аналізувати взаємодію релігії, культури, соціальних інституцій та індивідуального досвіду в історичному контексті. Залучення релігієзнавчого матеріалу створює можливість застосувати описані методи у змістових сферах, де переплітаються історичні факти, культурні коди та моральні дилеми, а отже, зробити навчальний процес одночасно пізнавальним, аналітичним і виховним. Така логіка наступності й забезпечує внутрішню цілісність усієї методичної лінії.

Систематичне включення релігієзнавчого компонента до уроків історії потребує не додаткового часу, а чіткого методичного підходу. Поглиблення цього аспекту є необхідною умовою формування в учнів цілісного уявлення про історичні процеси, адже: 1) релігійні чинники століттями визначали політичні рішення, соціальні трансформації та культурні ідентичності, тож без їх аналізу учні отримують лише частковий погляд на минуле; 2) робота з богословськими, унійними чи літописними текстами розвиває здатність розрізняти різні типи аргументації та стилістики мислення; 3) такі джерела містять потужний потенціал для морально-етичного виховання, адже дають змогу обговорювати питання відповідальності, солідарності та гідності; 4) вони сприяють розвитку міжкультурної компетентності, допомагаючи учням розуміти багатоконфесійність України та поважати історичну різноманітність; 5) інтеграція релігієзнавчих сюжетів відповідає сучасним освітнім орієнтирам, що наголошують на міждисциплінарності та роботі з багатожанровими джерелами. Запропоновані у рукописі тексти, алгоритми та методи роботи надають учителю практичний інструментарій для ефективного впровадження цього підходу на уроці.

Пропоновані нижче матеріали демонструють значний дидактичний потенціал для розвитку в учнів уміння працювати з різними історичними джерелами. Вони містять високий рівень семантичної насиченості, ціннісної багатовимірності й потребують здатності до інтерпретації та контекстуалізації. Тому когнітивно-комунікативні методи, описані вище, дають змогу вчителю впорядкувати цю роботу та зробити її доступною для учнів. Так, семантичні карти допомагають структурувати зміст об'ємних або складних джерел; методи організації тексту сприяють усвідомленому аналізу авторської логіки; техніки актуалізації досвіду забезпечують смисловий зв'язок між історичною реальністю та сучасними моральними орієнтирами учнів. Завдяки цьому навчання історії набуває не лише фактологічної, а й аналітично-інтерпретаційної глибини.

1. Хрещення Русі у «Повісті минулих літ»

«І послав Володимир послів до грецького царя, кажучи: «Прийшли до нас люди з різних країв, і кожен хвалив свою віру; то ж хочемо ми дізнатися, яка з них істинна». І прийшли послы у Константинополь, і повели їх у храм Святої Софії. І коли сталося богослужіння, і засяяли світильники, і співи хори, і кадила випустили пахощі, тоді вражені були послы тією красою, і сказали: «Не знали ми, чи ми на небі чи на землі, бо нема на землі такого видовища, і краси такої нема». І коли повернулися, то мовили Володимирові: «Якби погана віра була в греків, то не прийшли б у храм Божий такі чудеса». І, вислухавши, Володимир вирішив охреститися разом із народом своїм».

Джерело: *Повість минулих літ*. Переклад Л. Махновця. Київ : Дніпро, 1989.

- Учитель просить учнів назвати, що «бачили/чули/відчували» послы у Софії.
- Учні виділяють сенсорні образи (світло, запах кадила, звуки хорів).
- Порівняння: які образи впливали на рішення Володимира?
- Узагальнення: як сенсорний досвід формує політичний вибір?

Ідеї для опрацювання:

1. Роль краси і мистецтва у поширенні віри.
2. Чи міг Володимир обрати іншу віру?

2. Мозаїка Оранти (Софія Київська)

Фото «Оранти» (XI ст.), фонди Національного заповідника «Софія Київська».

- Учні визначають ключові емоції образу (захист, стійкість).
- Учитель формує «якір»: вибір слова/жесту, що позначає обрану емоцію.
- Робота з фото: виділення елементів, що «підсилюють» стан на основі обраної емоції.
- Створення в класі власного символу-якоря.
- Рефлексія: коли цей стан може бути актуальним у сьогоденні.

Ідеї для опрацювання:

1. Чому Богородицю назвали «заступницею» Києва?
2. Створення власного символу захисту школи.

3. Митрополит Іларіон, «Слово про Закон і Благодать»

«Не закон врятує людину, а благодать і правда Христова».

Джерело: Іларіон Київський. *Слово про Закон і Благодать*. Пер. Я. Дзира. Київ : Наукова думка, 1991.

- Учитель задає рамку порівняння: «закон vs благодать».
- Учні формулюють твердження в різних рамках (моральній, суспільній).
- Пошук у тексті прикладів кожної рамки.
- Переформулювання висловів, зміна рамки → зміна висновку.
- Підсумок: як рамка впливає на розуміння історичних рішень

Ідеї для опрацювання:

1. Обговорити, що означає «закон» і «благодать».
2. Дебати: що важливіше для суспільства – закони чи права?

4. Коран про милосердя

«Скажи: Він — Аллах, Єдиний. Аллах — вічний. Він не народжував і не був народжений, і немає нікого, рівного Йому» (сура «Аль-Іхлас»).

«А ті, що вірують і творять добрі справи, тим — сади, під якими течуть ріки, і вони там перебуватимуть вічно» (сура «Аль-Бакара», 25).

«Аллах наказує справедливість і добро, і давати близьким, і забороняє безсоромність, зло і насильство. Він повчає вас, щоб ви пам'ятали» (сура «Ан-Нахль», 90).

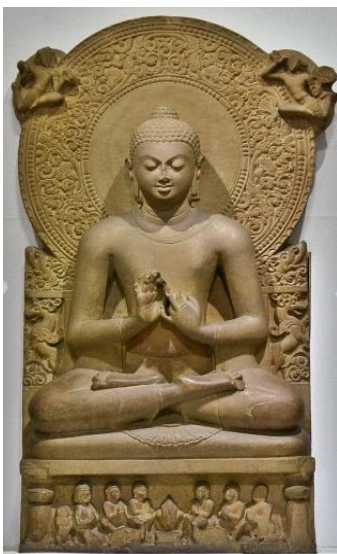
Джерело: Коран. Пер. М. Якубовича. Харків : Фоліо, 2019.

- Учитель формує 3 ключові поняття («милосердя», «справедливість», «праведність»).
- Учні на основі уривків будують семантичну карту.
- Пошук смислових зв'язків між поняттями.
- Додавання історичних паралелей (XI ст. Київ).
- Узагальнення: міжрелігійний діалог як зона спільного простору.

Ідеї для опрацювання:

1. Порівняти з 10 заповідями у християнстві.
2. Написати діалог «мусульманин і киянин XI ст.».

5. Статуя Будди (Гандхара, X–XI ст.)

Статуя Будди в музеї Сарнатхи, IV ст. н. е.

- Учні визначають емоційний стан, який передає статуя.
- Порівняння із зображеннями християнських святих.
- Формування «стану спокою» через коротку вправу (аналог статуї).
- Рефлексія: як різні культури передають духовний спокій.

Ідеї для опрацювання:

1. Чому у статуї закриті очі?
2. Намалювати символ «внутрішньої рівноваги».

6. Промова Урбана II на Клермонському соборі (1095)

«Народ Христовий! ... Брати ваші на Сході потерпають від ворогів, і крик їх доходить до нас. Тож я, папа Урбан, закликаю вас: зніміть із себе злобу й ненависть і рушайте на Схід! Бо там — Гроб Господній, святиня, яку топчуть невірні. Хай же той, хто був розбійником, стане воїном Христовим; хай той, хто бився проти братів, тепер боронить святу землю. Хай це буде прощенням усіх ваших гріхів, даним самим Господом».

Джерело: *Medieval Sourcebook: Urban II's Speech at Clermont, 1095.* Fordham University.

- Учитель виділяє узагальнення й заклики у тексті.
- Учні класифікують фрази.
- Визначають, як ці фрази підсилюють мотивацію.
- Переформулюють речення у «прозорі» прямі твердження.
- Обговорення: чому така мова працює у масових зверненнях.

Ідеї для обговорення:

1. Дебати: війна «за віру» чи за інтереси?
2. Написати відгук від імені селянина.

7. Франциск Ассізький

«Господи, зроби мене знаряддям Твого миру».

Джерело: *The Writings of St. Francis of Assisi.* London: Burns & Oates, 1906.

- Пошук ключових змістових опозицій у цитаті.
- Учитель пропонує змінити рамку: покоря → служіння; мир → дія.
- Учні роблять власні пере-рамкування.
- Порівняння сенсів у християнських рухах доби.
- Підсумок – як переосмислення змінює духовний меседж.

Ідеї для обговорення:

1. Обговорити зміст молитви.
2. Скласти «сучасну версію молитви про мир».

8. Готичний собор Нотр-Дам де Парі

Нотр-Дам-де-Парі, сучасне фото, вид з південної сторони

- Учитель візуалізує вертикаль: земля → небо.
- Учні складають перелік «вертикальних символів».
- Учитель створює якір: «погляд угору» як стан захоплення.
- Зіставлення з українською архітектурою.
- Використання якоря в інтерпретації мистецтва

Ідеї для обговорення:

1. Чому храми прагнули «в небо»?
2. Порівняти Софію Київську і Нотр-Дам.

9. Монастирі як центри культури

Людність тогочасного суспільства часто шукала в монастирях зцілення від недуг, захисту від свавілля можновладців та соціальних утисків.

Джерело: Ричка В., *Людина і світ*. 1996. №5. С. 30-33

- Розбиття функцій монастиря на «великі блоки» (освіта, медичний догляд).
- Зменшення масштабу (підфункції).
- Порівняння структур з сучасними інституціями.
- Побудова «дерева функцій».
- Рефлексія: чому монастирі були інтелектуальними центрами.

Ідеї для обговорення:

1. Намалювати «функціональну карту монастиря».
2. Обговорити: чому ченці були «інтелектуалами доби».

10. Єврейські громади Русі та Європи

«Євреї жили у Києві, Чернігові, Володимирі-Волинському, займалися торгівлею й ремеслами. Деякі літописи згадують про ворожнечу до них під час повстань. Польські хроніки XVI ст. писали: «Євреї були захисниками міст, бо знали на торгівлі і ремеслі; проте їх часто звинувачували у лихварстві». Попри це, громади мали свої синагоги, школи й звичаї. У Києві єврейська громада мала власну вулицю та рабина, який був посередником у конфліктах. Відомо, що князі часом надавали євреям грамоти на проживання, підтверджуючи їх права».

Джерело: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Львів, 1905.

1. Учитель ставить питання (хто? де? як саме?).
2. Учні конкретизують загальні твердження у тексті.
3. Формують перелік чітких фактів.
4. Порівнюють узагальнення і деталізацію.
5. Рефлексія: як уточнення руйнує стереотипи.

Ідеї для обговорення:

1. Дослідити, як співіснували релігії у Києві.
2. Написати «щоденник єврейського купця».

Розділ 4.

НАВЧАННЯ СЕМИКЛАСНИКІВ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЗМІСТУ
ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вступ

Навчальний зміст курсу історії України має забезпечити формування в учнів цілісних різнобічних уявлень про досліджувані процеси та явища суспільного життя в минулому та сьогоденні, а також умінь і навичок дослідження цих явищ з позиції різних наук та здатності оцінювати їх і висловлювати власне ставлення.

Державний стандарт базової середньої освіти метою громадянської та історичної освітньої галузі визначає «розвиток особистості здобувачів освіти через критичне осмислення минулого, сучасного й зв'язків між ними, взаємодії між світовими, загальноукраїнськими й локальними процесами; усвідомлення своєї належності до української нації як частини європейської спільноти, розуміння її цивілізаційного шляху й історичної ролі в контексті європейської і світової історії; усвідомлення важливості й цінності історичних знань для розвитку нації і держави; формування української громадянської ідентичності й стійкості...»²⁵.

Етнокультурний зміст курсу історії у 7 класі як важливий складник вивчення середніх віків історії України (V–XVст.) передбачає дослідження учнями процесів, явищ і подій, що формували **культуру, побут, цінності, вірування й традиції** населення України у різні періоди доби Середньовіччя. Оволодіння етнокультурним змістом дає семикласникам змогу зрозуміти не лише факти минулого, а й осягнути, як формувалася культура українського та інших етносів, що проживали на території сучасної України. Учні дізнаються, які традиції, символи, емоційно-вольові устремління передавалися з покоління в покоління. Саме це усвідомлення слугує підґрунтям національної ідентичності²⁶ школярів, що є важливим завданням шкільної історичної та громадянської освіти²⁷.

В етнокультурному контексті зміст курсу 7 класу є ключовим для розуміння учнями:

- тяглості історичного процесу: від розселення слов'ян до формування модерної української ідентичності;

²⁵ Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartivpovnovyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>

²⁶ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 №2834-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>

²⁷ Пометун О.І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. Український педагогічний журнал. 2023, №1. С.63–66. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735422/>;

Ремех Т. О. Формування національної ідентичності учнівства як завдання громадянської освіти. Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 560. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732775/>.

- полікультурності: Україна з давніх часів була місцем перетину цивілізацій (землеробської та кочової, християнської та ісламської);
- толерантності та взаємовпливів: як різні етноси / етнокультурні спільноти впливали на побут, мову, військове мистецтво та культуру Русі-України.

Опанування семикласниками етнокультурним змістом у контексті розвитку предметної історичної компетентності²⁸ означає здатність учня / учениці:

- розуміти культурні особливості населення минулих епох;
- інтерпретувати матеріальну й духовну спадщину;
- порівнювати культурні традиції різних народів й історичних періодів;
- бачити спадкоємність між середньовічною спадщиною та сучасною Україною;
- усвідомлювати цінність культурної різноманітності.

Це не лише знання побуту слов'ян чи традицій Русі-України, а й уміння «читати» культуру, розуміти її мову й переносити ці розуміння на сучасні явища²⁹.

Основними принципами навчання етнокультурного змісту визначаємо такі:

Культурна відповідність: зв'язок між темою уроку й культурними практиками епохи.

Дослідницький підхід: учень має «відкрити» етнокультурні явища самостійно.

Контекстність: кожне культурне явище пов'язане з природою, господарством, суспільством.

Порівняння / діалог культур: слов'яни – варяги – хозари – візантійці; слов'яни – тюркомовні кочівники: печеніги, половці, монголи.

Візуальність: головна опора для формування уяви.

Спадкоємність: що збереглося у сучасній культурі українців.

Реалізація етнокультурного змісту курсу історії України має спиратись на психологічні особливості учнів цього віку (12–13 років):

- потреба в конкретно-образному матеріалі / опора на конкретно-образне мислення;
- інтерес до реконструкцій, сюжетів, побуту;
- формування історичної уяви та емпатії: розвиток емоційного інтелекту;
- готовність до аналітичної роботи: формуються вміння порівнювати, інтерпретувати, аналізувати.

Семикласникам складніше працювати з абстракціями, проте вони із задоволенням включаються у рольові моделювання, аналіз зображень, задачі, що потребують уяви.

²⁸ Пометун О. І., Гупан Н.М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с. URL : https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/komp_2018.pdf; Малієнко Ю. Б. Формування історичної компетентності засобами підручника з історії середніх віків. Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. К., 2016. С.203–212.

²⁹ Серова Г.В. Сучасний шкільний підручник як засіб формування етнологічних знань. Проблеми сучасного шкільного підручника: Зб. наук. праць. Вип. 4. К. : Педагогічна думка. 2003. С. 218–223.

Мета цих методичних матеріалів – надати вчителю практичний інструментарій для організації ефективної роботи з етнокультурним змістом, запропонувати методи, прийоми, фрагменти уроків, завдання, рубрики оцінювання та практичні поради.

4.1. Етнокультурний потенціал підручника з історії України для 7 класу

Підручник «Історія України» для 7 класу (авт. О. Пометун, О. Дудар, Н. Гупан, 2024)³⁰ містить широкий спектр матеріалів для засвоєння учнями етнокультурного змісту курсу: реконструкції, візуальні джерела, уривки літописів, описи іноземців, археологічні знахідки, карти, інфографіку та систему завдань, орієнтованих на дослідження. Це відкриває можливість для послідовного формування етнокультурних знань семикласників у контексті діяльнісного навчання.

Ключові змістові лінії за підручником.

А. Слов'янський світ та формування Русі

- Спосіб життя: дослідження не лише політичних союзів, а й того, у що вірили, що їли, як одягалися і будували житло давні слов'яни.

- Варязький чинник: критичний аналіз ролі норманів. Не як «завойовників», а як каталізатора державотворчих процесів та носіїв іншої культури (військової, торгової), що асимілювалася місцевим населенням.

Б. Степ і Русь: від конфлікту до симбіозу.

- Печеніги та половці: відмова від образу виключно «диких варварів». Аналіз династичних шлюбів (руські князі часто були наполовину половцями), торгівлі, перейняття елементів озброєння та одягу.

- Монгольський вплив: Розгляд наслідків навали не лише як руйнації, а і як фактору, що змінив вектори розвитку євразійського простору.

В. Крим та народи Півдня

Підручник приділяє значну увагу історії Криму, що є стратегічно важливим.

- Феодоро та Генуезькі колонії: етнічна мозаїка півострова (греки, вірмени, італійці, готи).

- Кримське ханство: формування кримськотатарського народу як корінного народу України. Вивчення культури, релігії (іслам) та державного устрою Гераїв без російських імперських міфів про «розбійницьку державу».

Г. Багатокультурні міста

- Київ, Львів, Кам'янець: розгляд середньовічного міста як «плавильного казана», де співіснували руські, вірменські, єврейські, німецькі, польські та татарські громади. Аналіз магдебурзького права як європейської традиції самоврядування.

³⁰ Історія України : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н.М. Гупан. К. : Видавничий дім «Освіта», 2024. 208 с. : іл. URL : https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/7-kl-nush/Istoriya-Ukr_7.pdf

Етнокультурний зміст не є окремим тематичним блоком – він пронизує кожен тему підручника. Завдання вчителя полягає в тому, щоб знайти в кожному параграфі ті елементи, які дозволяють бачити культуру як живу систему: спосіб життя, цінності, традиції, форми господарювання, уявлення про світ (таблиця 1). Такий підхід дає змогу перетворювати уроки на дослідженням культурного досвіду людей минулого, у результаті якого формуються ключові компетентності й цінності учня.

Таблиця 1.

Етнокультурний зміст у підручнику «Історія України» (7 клас)

Підручник	Етнокультурні аспекти змісту
Тема. Східнослов'янські племена та їх сусіди.	- відмінності побуту племен - ремесла, харчування, будівництво - одяг як культурний маркер - взаємовплив культур (хозари, варяги, візантійці)
Тема. Початок формування державності у східних слов'ян.	- легенда про заснування Києва - легенди як інструмент формування ідентичності - роль дружини і князя в культурі - культурна взаємодія з варягами - поява міського простору
Тема. Культура Русі-України у другій половині XI – першій половині XIII ст.	- синтез слов'янських, візантійських та західноєвропейських традицій в архітектурі та мистецтві: писемність, іконопис, літописання, музика - розвиток міста як культурного середовища - переплетення християнського світогляду з язичницькими традиціями у побуті
Тема. Як склалися відносини Русі з половцями	- культурна дифузія: взаємозапозичення у військовій справі, одязі та мові - «шлюбна дипломатія» та династичні зв'язки еліт. - половці як союзники у князівських міжусобицях («свої – чужі»)
Тема. Кочові народи степів України в X-XII ст.	- Великий Степ як самобутній цивілізаційний простір, а не «дике поле» - етнічна строкатість кочового світу (зміна домінуючих етносів) - побут і світогляд кочовиків як адаптація до природного середовища
Тема. Культура Волинсько-Галицького князівства.	- інтеграція у західноєвропейський культурний простір - поліетнічний склад міського населення (русини, німці, вірмени, поляки, євреї). - синтез візантійських та романсько-готичних архітектурних традицій
Тема. Господарське життя і українських землях (друга половина XIV – початок XVI ст.)	- етнічна спеціалізація ремесел, торгівлі та промислів - Магдебурзьке право як чинник європеїзації міського життя - правовий плюралізм: співіснування громад із різними судочинством і традиціями
Тема. Держава Феодоро. Утворення Кримського ханства.	- Крим як унікальне перехрестя цивілізацій (візантійської, генуезької, степової).

	- багатоконфесійність та поліетнічність князівства Феодоро. - етногенез кримських татар (киримли) як корінного народу України
Тема. Релігійне життя і культура українських земель у другій половині XIV – на початку XVI ст.	- конфесійна приналежність як головний маркер етнічної ідентичності («Руська віра») - конкуренція та взаємовплив католицької і православної традицій - збереження етнокультурної самобутності через церковні та освітні інституції
Підсумковий проєкт «Етнічний склад населення України. Повсякденне життя в XIV – XV ст.» Середньовіччя як ключовий етап формування культурних архетипів українців.	- традиційні поселення та житло - традиційний одяг сільського і міського населення, шляхти - традиційне харчування - сімейний побут, становище жінки - середньовічні міста, спосіб життя містян

Рубрики підручника «Дослідіть», «Поміркуйте», «Обговоріть» як прийоми етнокультурного навчання містять питання і завдання перетворювального, творчо-образного, проблемного характеру.

Карти як джерело етнокультурної інформації.

Запропоновані в підручнику карти допомагають учням зрозуміти, що культура формується не в межах одного поселення чи племені, а в постійній взаємодії з простором і сусідами. Вони показують:

- розселення слов'ян;
- шляхи культурних контактів;
- міждержавні взаємини;
- торговельний шлях «із варяг у греки».

Населення території України з давніх часів не було етнічно і культурно однорідним. Розселення слов'ян, показане на карті (рис. 1), розкриває різницю природних умов, у яких жили різні племена, і дає можливість пояснити походження відмінностей у їхньому побуті та господарстві. Це дає змогу учням побачити культуру як результат адаптації людей до природного середовища.

Кarti культурних контактів (рис. 2) демонструють, що слов'янський світ ніколи не був ізольованим. В епоху Київської держави сучасна територія України була заселена переважно двома великими етнічними масивами. Лісові й лісостепові райони посідали слов'яни, степові – тюркомовні кочовики: печеніги, торки, половці, монголи. Впродовж X–XIII ст. відбувалося поступове осідання частини кочовиків на землю, їх інтеграція у складі Київської держави. Водночас відбувалися процеси внутрішньої консолідації слов'янських племен, які в умовах розвитку Київської державності зливалися в єдину етнополітичну спільність, котра дістала назву «Русь». Вона увібрала в себе також значну частину неслов'янського населення, тюркомовних кочовиків, представників скандинавських і фінно-угорських народів.

Рис. 1.

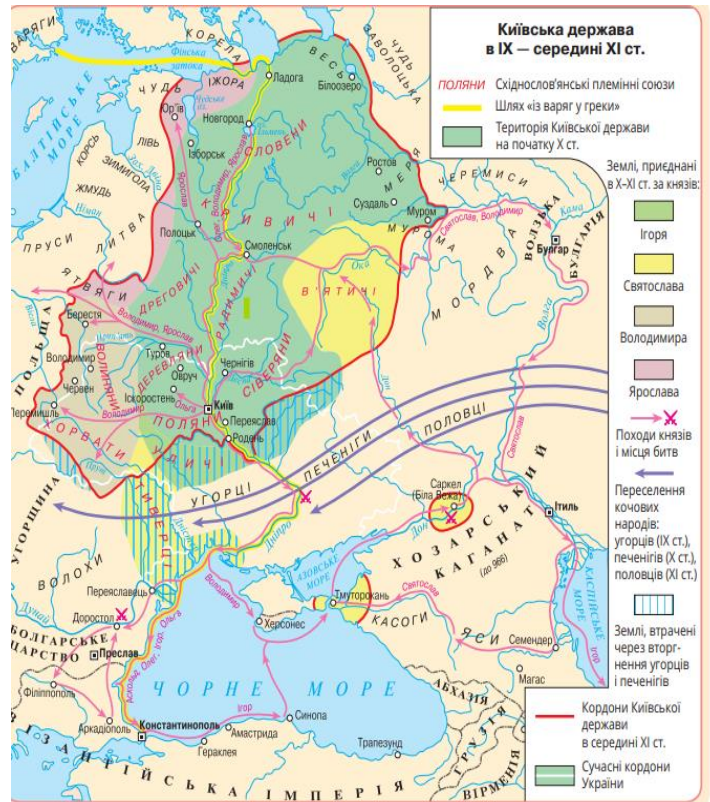

Рис. 2

Особливу роль відіграє карта торговельного шляху «із варяг у греки» (рис.2). Учні усвідомлюють, що києворуський регіон був важливою частиною міжнародної торгової системи, через яку відбувався культурний обмін, поширювались ідеї, стилі та звичаї. У такий спосіб карта стає для учнів джерелом розуміння того, як формується культура — як результат тривалих пересувань людей, товарів і знань.

Реконструкції та візуальні джерела як засіб «зчитування» культури

Візуальні матеріали, які складають значну частину методичного апарату підручника, найбільш повно забезпечують ефективність етнокультурного навчання семикласників, адже завдяки ним учні можуть «побачити» минуле. Реконструкції слов'янського городища, житла, поселення, одягу, знарядь праці уможливають створення «містка» між уявою дитини та історичним знанням. А реконструкції й зображення археологічних пам'яток дають змогу описувати культуру через речові свідчення. Наприклад, із вигляду слов'янського одягу учні можуть зробити висновки про клімат, доступні матеріали, рівень розвитку ткацтва тощо; зображення дерев'яного городища підказує, як було організовано захист поселень та які цінності переважали в громаді.

Використання візуальних джерел у навчанні історії спрямоване на формування ключової предметної навички — вміння інтерпретувати історичне зображення. Це означає, що учень не просто «бачить картинку», а здатен осмислювати її в культурному контексті. Тому вчителю варто пропонувати учням дивитися на реконструкцію як на документ: ставити до неї запитання, шукати приховані смисли, пояснювати логіку побудови зображення. Це сприяє розвитку їхнього критичного мислення й історичної уяви.

Тексти історичних джерел як інструмент етнокультурного розвитку

Тексти джерел у підручнику – від легенд і літописів до описів іноземців – є важливим методичним інструментом реалізації етнокультурного змісту. Вони відкривають доступ до мови, уявлень, світоглядних орієнтирів людей минулої доби. Зокрема, це:

- легенди («Про Кия, Щека і Хорива»);
- уривки «Повісті минулих літ»;
- уривки з порадника «Стратегікон» візантійського імператора Маврикія (про звичаї слов'ян), з опису кримських татар німецьким ученим ХУІІІ ст. Тунманном;
- описи господарської діяльності, побуту та військових звичаїв з науково-популярних праць (В. Смолій, В. Степанков, Я. Ісаєвича, М. Поповича);
- уривки з правової пам'ятки «Руська правда» як відображення етнічних норм.

Легенди, як-от переказ про Кия, Щека і Хорива, дають учням змогу побачити, які риси були важливими для ранньослов'янської спільноти: хоробрість, лідерство, єдність роду. Візантійські описи слов'ян відкривають зовнішній погляд на культуру: в них фіксуються риси, якими слов'яни вирізнялися серед інших народів. Це дає можливість говорити з учнями про культурне різноманіття та відмінності у сприйнятті одних і тих самих явищ.

Тексти джерел навчають учнів відрізняти фактичний опис від емоційної оцінки, помічати авторські погляди та виявляти упередження. Це розвиває їхнє критичне мислення та здатність читати документ у його культурному контексті.

Археологічні пам'ятки як «мовчазні свідки» етнокультурної спадщини

Археологічні дослідження – основа реконструкції культури народів епохи середньовіччя. Археологічні знахідки, представлені в підручнику, це: прикраси; зброя; амулети; посуд; скроневі кільця; фрагменти житла; інструменти ремесел.

Археологічні джерела є фундаментом, на якому учні будують знання про повсякденне життя давніх слов'ян. Такі джерела дають змогу вчителю працювати з абсолютно конкретними речами, що робить культуру відчутною та доступною для семикласників: посуд та кераміка допомагають відтворити раціон, технології виготовлення, естетичні вподобання; прикраси, зокрема скроневі кільця чи амулети, відкривають для учнів тему символіки, вірувань, соціального статусу; знаряддя праці розповідають про ремесла й господарські заняття, а залишки жител – про організацію простору та сімейні стосунки.

Особливість археологічного матеріалу в тому, що він не містить готової інтерпретації: учні мають робити висновки самостійно. До ілюстрацій археологічних знахідок у підручнику можна ставити завдання на реконструкцію:

- *Що можна розповісти про людей, які користувались цими предметами?*
- *Які культурні особливості відображають ці предмет?*

Учні вчаться самостійно встановлювати зв'язки: між знаряддям і ремеслом, між прикрасою і статусом, між житлом і організацією громади, що, своєю чергою, розвиває дослідницьке мислення й уміння учнів. Археологічні

пам'ятки дають учням змогу відчутти зв'язок між матеріальним світом і культурними практиками, а також усвідомити, як вивчення пам'яток матеріальної культури дає змогу відтворювати «невидимі» сторони життя давніх спільнот: вірування, звичаї та обряди, світоглядні уявлення тощо.

Етнографічні та фольклорні елементи як ключ до розуміння традиційної культури

Означений підручник містить значну кількість матеріалів для простеження витоків українських традицій у культурі давніх слов'ян і Русі-України. Це згадки про язичницькі уявлення, описи родинних звичаїв, громадського устрою, сезонного циклу господарства та обрядів, пов'язаних із землеробством.

Етнографічний матеріал у навчальному змісті курсу історії надає можливість показати, що культура – це не лише предмети побуту, зброя чи архітектура, а насамперед спосіб життя. Коли учні вивчають, як працювала громада, чому важливим був колективний розподіл праці або які обряди супроводжували річний цикл, вони починають розуміти логіку розвитку суспільства й причини появи певних норм і цінностей.

Фольклорні сюжети – легенди, перекази, пісні, промовки, символи допомагають учням побачити, як уявлення про світ впливали на поведінку людей. Учитель може показати, як деякі мотиви збереглися у сучасних українських святах, піснях чи традиціях. Це створює відчуття спадкоємності й допомагає семикласникам побачити в давній культурі не екзотику, а коріння сучасної ідентичності.

Етнографічний матеріал особливо цінний для виховання в учнів інтересу до власної культурної спадщини – через нього учні встановлюють особистісний зв'язок із минулим.

4.2. Методи і прийоми навчання етнокультурного змісту семикласників

Підручник з історії України містить багатий візуальний і текстовий матеріал. Засвоєння цього матеріалу залежить від того, як учитель організує роботу з ним, які запитання поставить і на який рівень складності виведе спостереження учнів. Пропонуємо деякі методи і прийоми, які розвивають у семикласників уміння читати, пояснювати й інтерпретувати джерела в культурному контексті.

Метод «візуального читання»

Візуальні реконструкції в підручнику відіграють особливу роль у навчанні учнів сьомого класу. Вони дозволяють не лише побачити минуле, а й вибудувати зображення як джерело, здатне розповісти про життя людей. Метод «візуального читання» полягає в послідовному аналізі деталей зображення і переході від опису до розуміння культурних смислів.

Алгоритм дій:

1. Опиши, що бачиш.
2. Назви деталі, які видаються тобі важливими.
3. Поясни, що вони говорять про життя людей.
4. Зроби висновок: що це розповідає про культуру.

Наприклад, розглянемо подану в підручнику ілюстрацію і пізнавальне завдання до неї:

Яку інформацію про спосіб життя слов'ян містять наведені джерела?

Учитель починає з відтворювальних запитань:

- Що ви бачите?
- Які матеріали використано для будівництва оборонних споруд городища, житла?
- На що схоже житло?
- Який пристрій для промислу зображено? Що він нагадує?
- Які елементи чоловічого та жіночого костюма ви бачите, які символи або орнаменти?
- Які прикраси або головні убори ви бачите?
- Яким було взуття?

Далі вчитель переходить до перетворюючих запитань, що вимагають від учнів пояснення:

- Чому саме ці матеріали обрали для будівництва?
- Чому житло має саме таку форму?
- Для чого зводились городища?
- З яких природних матеріалів виготовляли одяг?
- Які інструменти могли використовувати для створення цього одягу?

- Які елементи одягу вказують на те, що людина на зображенні, можливо, займається певним ремеслом чи має певний соціальний статус?
- Які відмінності в одязі різних слов'янських племен (фасон, кольори, елементи одягу), у чому подібність?
- Яке значення мала вишивка або візерунки на одязі?
- З чого зроблене взуття і чи було воно практичним для тих часів?
- Для якої господарської діяльності використовували цей предмет (борт), що він розповідає про працю людей?
- Чи використовується щось подібне у сучасному господарстві?
- Якими могли бути щоденні заняття мешканців?

Поступово учні набувають уміння робити власні висновки, пов'язуючи деталі з умовами життя, природою, соціальними стосунками, розуміння поняття «спосіб життя» в етнокультурному значенні. Семикласники вчаться аналізувати зображення не як «картинку», а як свідчення епохи. Наприклад, реконструкція напівземлянки чи слов'янського городища стає не ілюстрацією, а інструментом інтерпретації культури.

Розглянемо подане у підручнику зображення частини жіночого головного убору – колт із двома птахами, які охороняють дерево життя (емаль та золото), XI–XII ст.). Завдання на інтерпретацію:

- Кому могла належати прикраса?
- Чи можна за цією прикрасою визначити соціальний статус їхньої власниці?
- Яку функцію, окрім естетичної, могла виконувати прикраса?
- Які символи на прикрасі належать до християнства, а які – до язичницьких вірувань?
- Прикраси часто знаходять у складі скарбів. Про що свідчить цей факт?

Висновки:

- Що саме про повсякдення життя, рівень розвитку технологій, торговельні зв'язки ви

могли б розповісти, вивчаючи цей артефакт?

Прийом «деталь → образ → висновок»

Цей методичний прийом допомагає семикласникам перейти від аналізу окремих елементів до формування цілісного культурного образу. Він особливо ефективний на уроках, де вчитель працює з пам'ятками матеріальної культури: предметами побуту, одягом чи знаряддями праці.

Учитель пропонує учням обрати конкретну річ: серп, дерев'яну ложку, горщик, скроневе кільце, елемент одягу чи прикрасу. Далі учень описує деталь, формує образ того, як її могли використовувати, робить висновки про життя людей: рівень технологій, соціальні ролі, естетичні вподобання, вірування. Наведемо приклад:

серп → працювали вручну, збирали врожай колективно;

глиняний горщик → розвинена кераміка, локальні традиції;

тканий одяг → технології, доступність матеріалів.

Таким чином, окрема знахідка з «мертвої» річчі перетворюється на ключ до розуміння культури. Учні можуть самостійно встановлювати зв'язки: між знаряддям і ремеслом, між прикрасою і статусом, між житлом і організацією громади тощо.

Робота з текстами джерел у етнокультурному вимірі

Тексти літописів, візантійські описи, легенди та звичаєві норми, наведені в підручнику, відкривають можливість показати учням внутрішній світ людей епохи. Літописні фрагменти формують розуміння того, як люди середньовіччя описували себе й навколишній світ. У роботі з ними важливо ставити запитання, що ведуть до культурного аналізу:

- Які цінності простежуються?
- Які традиції відображені?
- Як опис побуту чи поведінки демонструє культурні норми того часу?

З poradnika «Стратегікон» Візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.) своїм полководцям

Племена слов'ян... не можна схилити до рабства або покорі. Вони численні, легко витримують спеку, холод, дощ, нестачу їжі. Вони оселяються в лісах, на важкодоступних берегах рік і озер, влаштовують у своїх житлах багато виходів...

Воюють переважно в місцинах, порослих густим лісом, у тіснинах... Досвідчені в переправі через ріки. Захоплені зненацька, пірнають глибоко під воду, тримаючи у роті порожні тростини, які дістають поверхні води. Самі ж, лежачи на дні водойми, крізь них дихають.

Рис. 3.

Наприклад, після читання уривку з Маврикія (Рис. 3) можна поставити учням запитання:

- Які риси слов'ян він відзначає?
- Які цінності вважає для них важливі?
- Що в цьому описі є перебільшенням?
- Що воїни Маврикія сказали б про українців сьогодні?

Завдання вчителя – навчити семикласників розглядати джерело не як «прочитаний текст», а як етнокультурне повідомлення. Для цього важливо поставити три групи запитань як-от:

1. Що описує джерело?

Учні знаходять згадки про побут, вірування, суспільний устрій, особливості поведінки.

2. Чому це подано саме так?

Діти розмірковують про наміри автора, про те, як чужинець міг сприймати інший народ, як легенда формувала пам'ять спільноти.

3. Що це говорить про культурні особливості?

Учні роблять висновки про цінності середньовічного суспільства: роль громади, військової доблесті, жертвності, родинної єдності, господарських традицій.

Учні вчаться критично оцінювати текст, помічати емоційні оцінки, перебільшення, перекручення, що, своєю чергою, формує їхню здатність критично читати історичний документ у його культурному контексті.

Порівняння культур як спосіб зрозуміти власну культурну спадщину

Порівняльний аналіз – один із найефективніших способів формування етнокультурної компетентності семикласників. Через нього учні починають розуміти, що культура – це не набір ознак, а система взаємовпливів. У згадуваному підручнику є матеріал, який дає змогу учням порівняти слов'ян із варягами, хозарами, візантійцями, що уможливило створення цілісної картини культурних контактів, використовуючи порівняння «тоді – зараз» як місток до розуміння. Учні порівнюють:

- одяг;
- зброю;
- житло;
- господарство;
- цінності;
- роль громади;
- військову техніку;
- стиль будівництва.

На підставі порівнянь фактів учні можуть здійснювати порівняльний аналіз на рівні узагальнень: спосіб життя, світоглядні уявлення тощо. Вони вчаться висловлювати власні культурні асоціації, пояснювати, що багато елементів української культури виникли на перетині впливів різних цивілізацій. Порівняння також допомагає подолати наявні в учнів стереотипи: замість поділу на «своїх» і «чужих» вони вчаться сприймати різноманіття як природну умову розвитку культур.

Рольові моделювання та реконструкція ситуацій

Результатом застосування методу рольових моделювань є «переживання» культури ніби зсередини. Особливо ефективно працюють навчальні моделі, пов'язані з повсякденням: організація праці, спілкування у громаді, сімейні обов'язки, підготовка до воєнного виступу, торгівля, релігійні обряди. Учитель може запропонувати учням такі теми:

- День у житті слов'янської родини.
- Як слов'яни готувалися до нападу ворогів.
- Перемовини між варягів і слов'ян.
- Громада обирає старійшину.

Рольова вправа (ситуація) не лише активізує учнів, а й допомагає сформувати в них емпатію до людей минулого. Учні починають краще розуміти їхні вчинки, турботи, страхи та цінності. Такий метод надає питанням культури людського виміру й виховує в учнів здатність «чути голос епохи».

Міжпредметна інтеграція етнокультурного змісту із суміжними навчальними предметами

Етнокультурний матеріал підручника, про який йдеться, дає змогу вчителю легко інтегрувати історію з іншими предметами / курсами. Це розширює можливості уроку та допомагає учням уявити культуру як комплексне явище. Наведемо приклади інтеграції:

з *мистецтвом*: декоративні мотиви, архітектура Русі-України, орнаментика, музичні традиції;

з *українською мовою та літературою*: фольклор, стародавні назви, легенди, символіка;

з *географією*: природні умови як чинник культури, карти міграцій і торговельних шляхів;

з *технологіями*: ремесла, технології обробки матеріалів, технології виготовлення одягу тощо.

Такі міжпредметні зв'язки дають учням змогу встановити міцніші асоціації, зрозуміти логіку розвитку культури та побачити її зв'язок із життям нині.

Міні проєкти як спосіб поглибленого культурного дослідження

Міні проєкти – це короткі, дослідницькі завдання, що вимагають від учнів пошуково-дослідницької діяльності зі збору матеріалу, його аналізу і систематизації з певної теми, написання рецензії, есе й інше. Прикладами міні проєктів можуть бути такі:

- створення «культурного профілю слов'янського племені»;
- дослідження «витоків сучасних українських традицій у слов'янській культурі»;
- порівняння «культурних сфер впливу» на землях Русі-України;
- «Шлях із варяг у греки як культурний коридор».

Виконуючи проєктні завдання, учні вчаться збирати й аналізувати інформацію, узагальнювати її, формувати аргументовані висновки та презентувати результати. Вони підвищують інтерес до історії і розвивають ключові та предметні компетентності.

Дискусії та проблемні запитання як спосіб осягнути культурний сенс

Реалізуючи етнокультурний складник на уроках історії в 7 класі, вчитель може використовувати проблемні питання для обговорень на кшталт:

- Чи можна вважати слов'янську культуру єдиною?
- Що робить спільноту культурно згуртованою?
- Чому одні легенди передаються століттями, а інші зникають?
- Як зовнішні впливи змінюють культуру?
- Чи можна назвати Русь-Україну «відкритою культурою»?

Проблемні питання – це відкриті питання, які спонукають учнів досліджувати певну історичну проблему. Вони вчать учнів ставити під сумнів прості / готові відповіді, шукати аргументи, формулювати й висловлювати власні судження. Вони також допомагають учням усвідомити, що культура – це результат вибору, взаємодії і постійного переосмислення.

4.3. Методичне опрацювання етнокультурних тем підручника «Історія України» (7 клас)

Етнокультурний зміст не є додатковим / факультативним компонентом у вивченні історії України в 7 класі. Він органічно впливає зі змісту програмових тем і дає змогу учням глибше зрозуміти, як жили люди Середньовіччя, які цінності сповідували, як взаємодіяли між собою та з іншими народами. Системне використання візуальних джерел, реконструкцій, легенд, археологічного матеріалу, міжкультурних порівнянь дає можливість будувати урок історії як дослідницьку діяльність, у центрі якої – формування української ідентичності та культурної пам'яті. Для планування уроку вчителю важливо сформулювати очікувані результати. До прикладу, вони можуть бути такими:

Після опрацювання етнокультурного змісту курсу історії 7 класу учень:

Розуміє багатоетнічний склад населення України в минулому і проводить паралелі з сучасністю.

Пояснює вплив сусідніх народів на формування української мови, побуту, кухні, традицій.

Спростовує історичні міфи (наприклад, про «спільну колыску» або «дике поле») за допомогою фактів.

Виявляє повагу до історії та культури корінних народів (кримських татар, караїмів, кримчаків) та національних меншин.

Наведемо кілька прикладів відповідних тем.

Тема «Східнослов'янські племена та їхні сусіди».

Ця тема є природним початком роботи з етнокультурним матеріалом. В ній учні знайомляться з різноманіттям племінних союзів, їхнім побутом, звичаями й культурними практиками. Основний методичний акцент полягає у тому, щоб показати семикласникам, що культура різних слов'янських груп формувалася внаслідок взаємодії з природним середовищем та сусідами.

Учитель може використати карту розселення племен, щоб пояснити, чому поляни мали більш сталі землеробські традиції, деревляни – лісове господарювання, а сіверяни – змішаний тип господарювання. Робота з візуальними реконструкціями житла, одягу, ремесел дає можливість учням зрозуміти, як клімат і географія впливали на культуру.

Сусіди слов'ян – варяги, хозари, візантійці – відкривають тему культурних контактів. Учитель може запропонувати учням визначити, які елементи слов'янської культури могли бути запозичені від цих народів, а які, навпаки, слов'яни передали іншим. Такий аналіз вчить дітей бачити взаємність культурних процесів і формує критичне розуміння поняття «своя» та «чужа» культура.

Тема «Початок формування державності у східних слов'ян».

Методична робота з цією темою має дві провідні лінії: легендарний матеріал та історичні процеси, що формували політичну й культурну єдність.

Легенда про заснування Києва є чудовим прикладом того, як спільноти передають свої уявлення про походження. Вчитель може звернути увагу учнів на культурні риси, що підкреслює легенда: хоробрість, братерство, здатність до лідерства, важливість родових зв'язків. Аналізуючи образ Кия як героя, міфологічного засновника, учні можуть зрозуміти, як культура формує свої

символи й уявлення про владу. Поряд із легендами як джерелами підручник пропонує матеріали про реальні процеси становлення влади, розвиток Києва як центру племінних союзів та роль варязького елементу. Вчитель може спрямувати увагу учнів на те, що державотворення – це не лише політика, а й культура взаємодії, укладання договорів, створення спільних правил поведінки.

Корисною вправою буде порівняння, як різні джерела – легенда, літопис, археологія – пояснюють початки Києва. Це формує в учнів розуміння того, що культура поєднує факт і пам'ять, реальність і уявлення.

Теми, присвячені культурі Русі-України.

У параграфах із цих тем етнокультурний складник виходить на перший план. Учитель має можливість працювати з матеріалами про писемність, архітектуру, іконопис, ремесла, організацію міста та роль християнства у формуванні культурної традиції. З методичної точки зору важливо:

1. Показати учням культурну багатогранність Русі. Архітектура Софії Київської, фрески, мозаїки, літописання – усе це демонструє цілісний культурний простір, який поєднував місцеві традиції та впливи Візантії.

2. Порівнювати язичницькі уявлення з християнськими. Діти вчаться бачити зміну світогляду, роль нових релігійних норм у житті громади.

2. Звертати увагу учнів на ремесла і міську культуру. Підручник містить інформацію про розвиток торгівлі, ремісничих центрів, спеціалізацію праці – усе це формує уявлення про соціальне та культурне життя міста.

4. Працювати з текстами літописів як із дзеркалом цінностей. Учні можуть визначити, які чесноти вважалися важливими: мудрість, справедливість, підтримка бідних, хоробрість.

5. Показати Русь-Україну як відкриту культуру. Важливо підкреслювати, що через контакт із Візантією, скандинавами, степовими народами, Середземномор'ям культура Русі-України формувалася в постійному діалозі.

Тема «Повсякдення середньовічного суспільства».

Повсякдення – один із найефективніших інструментів етнокультурного навчання. Тут учні можуть побачити не лише «великі події», а те, як жили люди щодень: як працювали, що їли, яку мали родину, як відзначали свята, як одягалися, що виготовляли своїми руками. Вчитель може організувати роботу таким чином, щоб учні самостійно «відтворювали» середньовічне життя на основі джерел: розглядали господарський рік та розуміли, як сезонність визначала побут; аналізували слов'янську кухню і робили висновки про харчування; вивчали родинні стосунки, роль громади, систему виховання; досліджували різницю між життям у селі та місті.

Підручник пропонує комплекс візуальних матеріалів – знаряддя праці, предмети побуту, ремісничі вироби. Вчитель може запропонувати рольові вправи (наприклад, «Один день слов'янського ремісника»), групові дослідження (наприклад, «Що розповідають про культуру прикраси?»), міні проєкти (наприклад, «Наша родина в контексті середньовічної традиції»). Важливо звертати увагу учнів на спадкоємність традицій: які звичаї, обряди чи елементи побуту збереглися в українській культурі донині. Це допомагає їм відчувати історичний зв'язок і побачити свою ідентичність у ширшому контексті.

ВИКОРИСТАНІ ТА РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartivpovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К. : Портал, 2021. 432 с.

Гупан, Н. М. (2021). Практичні заняття у компетентісно орієнтованому навчанні історії. *Стан освітнього процесу в умовах викликів сьогодення : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Дніпро, 12.02.2021 р.). 27–29. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724153>

Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси / НАН України. Інститут історії України. К. : Інститут історії України, 2016. 288 с. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7818-9/978-966-02-7818-9.pdf>

Малієнко Ю. Б. Учнівські дослідження історичних джерел. Актуальні підходи. *Сучасні тенденції розвитку науки, освіти, технологій та суспільства: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 12 вересня 2023 р.): у 2 ч., 1. С. 22–23. ЦФЕНД, м. Полтава, Україна.* <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736845/>

Мороз, П.В., (2020). Методичні шляхи формування дослідницької компетентності засобами шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. С. 60–62. Педагогічна думка. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721429>

Пометун, О.І. (2023). Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної та громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*, (1). 63–66. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735422/>

Пометун О. І., Гупан Н.М., Власов В. С. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ». 2018. 208 с. URL : https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/komp_2018.pdf

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 No2834-IX. <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>

Ремех, Т. О. (2022). Формування національної ідентичності учнівства як завдання громадянської освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції* (Київ, 29.09–01.10 2022 р.). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, С. 560. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732775/>.

Серова, Г.В. (2003). Сучасний шкільний підручник як засіб формування етнологічних знань. *Проблеми сучасного шкільного підручника: Зб. наук. праць*. Вип. 4. К.: Педагогічна думка. С. 218–223.

Українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. К. : НДІУ, 2018. 304 с.

ПРИКЛАДИ ФРАГМЕНТІВ УРОКІВ ТА МЕТОДИЧНИХ КЕЙСІВ

Пропоновані нижче фрагменти є варіантами інтеграції етнокультурного змісту в різні форми навчальної діяльності учнів: роботу з візуальними джерелами, текстами та культурними порівняннями. Кожен з них може бути вплетений в урок чи використаний як окрема методична вставка. Роль учителя полягає не у передачі учням готових висновків, а у створенні умов, де вони самостійно «відкривають» культурні смисли та вчаться інтерпретувати історичний матеріал.

Фрагмент уроку «Сусіди слов'ян: діалог культур»

Акцент: порівняння культур і аналіз карт.

Мета: розуміння учнями, як контакти з іншими народами впливали на формування слов'янської культури.

Крок 1. Робота з картою культурних контактів. Учитель запрошує учнів розглянути карту і визначити:

- шляхи руху варягів, хозар і візантійців;
- торгові центри;
- природні бар'єри та «коридори» спілкування.

Крок 2. Порівняння культурних впливів. Учні працюють в малих групах (з визначеними ролями), виконуючи завдання зі складання таблиці:

- *Що запозичили слов'яни від своїх сусідів?*
- *Що могли запозичити інші народи від слов'ян?*

Група «Варяги»: військова техніка, форми влади.

Група «Хозари»: впливи на торгівлю, організацію влади, податкові практики.

Група «Візантійці»: ремесла, мода, релігія, право.

Зображення шляхів спілкування, торгівлі та воєн дає підстави говорити про запозичення технологій, художніх стилів, релігійних уявлень.

Після представлення результатів групової роботи вчитель організує обговорення у загальному колі: *Як різноманітність впливів – від степових народів до Візантії – формувала культурний вигляд майбутньої Русі-України.*

Крок 3. Рефлексія. Вчитель пропонує учням продовжити речення: *«Сьогодні на уроці я зрозумів / зрозуміла, що ...».*

Фрагмент уроку «Шлях із варяг у греки як культурний коридор»

Мета: з'ясування учнями, як торговельні шляхи стають шляхами культурного обміну.

Крок 1. Прийом «Історична валіза». Вчитель демонструє (на слайді / в натурі) набір предметів / зображень, які могли знайти археологи в одному похованні дружинника X ст. під Києвом:

- Скандинавська фібула (застібка).
- Візантійський шовк або хрестик.
- Арабська срібна монета (дірхем).
- Слов'янський горщик із зерном.

Далі вчитель пропонує учням обговорити такі запитання: *Як усі ці речі з різних куточків світу опинилися в однієї людини, яка жила на березі Дніпра? Чи свідчить це лише про торгівлю, чи про щось більше?*

Крок 2. Аналіз карти маршруту. Учні на карті вміщеній у підручнику³¹ визначають точки, де могли відбуватися обміни товарами та ідеями.

Крок 3. Робота учнів у групах (метод «Культурний обмін» (ажурна пилка)). Учні об'єднуються у 3 групи, кожна досліджує, який культурний багаж «вливався» в Русь-Україну на цьому шляху.

Група 1. «Північний вітер» (Варяги / Скандинави).

Що принесли: військова організація (дружина), суднобудування (лодії), імена (Хельгі → Олег, Інгвар → Ігор, Хельга → Ольга), закони (поняття «віра» як штраф). Завдання: *знайти в тексті параграфа підтвердження скандинавського походження імен перших князів.*

Група 2. «Південне світло» (Греки / Візантія).

Що принесли: християнство, кам'яне будівництво, писемність, церковний спів, мода (пурпурові тканини), дипломатичний протокол.

Завдання: *за ілюстрацією у підручнику охарактеризувати Софію Київську як приклад візантійського впливу.*

Група 3. «Господарі шляху» (Слов'яни / Русь).

Що давали і як переробляли: слов'яни не просто пропускали чужинців. Вони адаптували їх: варяги слов'янізувалися (онук Інгвара вже мав суто слов'янське ім'я – Святослав і носив «оселедець»), візантійська архітектура набувала місцевих рис. Завдання: *працюючи з підручником доберіть факти, що Київ став місцем синтезу (поєднання) цих культур.*

Крок 4. Аналітична вправа «Чуже – своє». Вчитель пропонує учням розглянути літописний опис зовнішності князя Святослава: *«...сорочка чиста (слов'янське), сережка у вусі (степовий/східний вплив), довгі вуса (слов'янське), голена голова з пасмом (степовий вплив), зброя (скандинавського типу), ім'я (слов'янське)»* та ставить запитання: *про що нам говорить портрет Святослава?*

Зовнішність Святослава (вуса, «оселедець», сорочка) дивовижно нагадує образ козака, який з'явиться через багато століть. Це свідчить про тяглість української військової традиції та глибокий зв'язок з Великим Степом.

Крок 5. Вправа «Метафора». Вчитель пропонує учням завершити речення, обравши образ: *«Шлях із варяг у греки для Русі був...»*

- ... кровоносною системою (економічний аспект);
- ... Інтернетом Середньовіччя (передавав інформацію та ідеї);
- ... застібкою-блискавкою (з'єднав Північ і Південь);
- ... хребтом держави (тримав землі разом).

Чому ви обрали саме цей образ?

³¹ Історія України : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н.М. Гупан. К. : Видавничий дім «Освіта», 2024. С. 19. URL : https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/7-kl-nush/Istoriya-Ukr_7.pdf

Крок 5. Учитель пропонує учням сформулювати висновок відповівши на запитання: *Чи відбулося б становлення Русі як потужної держави без цього шляху?*

Фрагмент уроку «Культура Русі-України» (аналіз візуальних джерел)

Мета: ознайомлення учнів із візуальними пам'ятками Русі-України (фрески, графіті Софійського собору; мініатюри Радзивіллівського літопису), розвиток в учнів навичок аналізу візуальних джерел.

Метод «Уважне око». Учні працюють в парах або групах за інструкцією вчителя. Вчитель запрошує учнів уважно розглянути ілюстрацію декору Софії Київської.

1 — мозаїки: Христос Пантократор і Богоматір Оранта;
2 — внутрішнє оздоблення храму; 3 — фрески

Крок 1. Перше враження (1 хв.). Учні дивляться на зображення без коментарів і відповідають на запитання: *Що перше ви помітили?*

Крок 2. Роздивляємось деталі.

Завдання 1: знайти елементи візантійської культури:

- 1) одяг: туніки, хітони, плащі-кламиди, взуття, головні убори;
- 2) канони зображення: фронтальність фігур, великі очі, золотий фон, симетрія, іконописні пропорції;
- 2) жести, пози, композиція.

Учні відповідають на запитання: *Які елементи виглядають «візантійськими»? Чому саме вони?*

Завдання 2. Знайти місцеві слов'янські особливості: музичні інструменти: гуслі, сопілки, бубни; побутові сцени: полювання, бенкети, військові походи; одяг, який не відповідає візантійським канонам; зображення тварин, рослин, орнаментів.

Учні відповідають на запитання: *Що в цих сценах виглядає «місцевим»? Як це відрізняється від візантійських традицій?*

Крок 3. Заповнення порівняльної таблиці

Візантійські риси	Слов'янські риси
Одяг, канони, композиція	Музика, полювання, побут, орнаментика

Крок 4. Обговорення в загальному колі запитань: *Чому митці Русі-України поєднували різні традиції? Що це говорить про культуру Русі-України? Чи можна сказати, що Русь-Україна копіювала Візантію?*

Вчитель пропонує учням сформулювати висновок: Культура Русі-України не була копією Візантії. Вона поєднала візантійські художні канони з місцевими слов'янськими традиціями, створивши унікальний культурний стиль.

Крок 5. Рефлексія. Вчитель пропонує учням *написати три слова, які описують ваше враження від уроку.*

Фрагмент уроку «Кочові народи українських степів»

Мета: розвиток в учнів навички порівняльного аналізу (метод «Діаграма Венна»).

Крок 1. Підготовка: учні малюють у зошитах два кола, що перетинаються:

- ліве коло: Русь-Україна (ліс / лісостеп);
- праве коло: половецький степ;
- середина (перетин): спільне / взаємодія.

Крок 2. Робота з текстом підручника (пошук відмінностей). Учні опрацьовують відповідний пункт параграфа і заповнюють бічні частини кіл.

- Русь-Україна (ліве коло):
 - Спосіб життя:* осілий.
 - Господарство:* землеробство, ремесла.
 - Житло:* дерев'яні будинки, укріплені міста-фортеці.
 - Релігія:* християнство.
 - Військо:* піхота + важка кіннота.
- Половці (Праве коло):
 - Спосіб життя:* кочовий (сезонні переміщення).
 - Господарство:* скотарство (коні, вівці).
 - Житло:* юрти (вежі на візках), зимівники.
 - Релігія:* язичництво (культ предків, тенгріанство).
 - Військо:* легка кіннота, лучники.

Крок 3. Аналітична бесіда (заповнення перетину). Учитель ставить запитання, щоб учні знайшли *спільне*, яке часто неочевидне.

1. *Про торгівлю:* Русичам потрібні були коні та сіль, а половцям – хліб і зброя. Що вони робили? → Торгівля.
2. *Про політику:* Коли один князь воював з іншим за київський престол, де він брав додаткове військо? → Військові союзи.
3. *Про безпеку:* Чи завжди вони воювали? Чи були періоди затишшя? → Спільна охорона торгових шляхів (частково), захист від нових хвиль кочовиків.

4. *Про побут*: Подивіться на реконструкцію одягу пізнього періоду Русі. Що зручніше для їзди верхи: довга сорочка чи штани? → Запозичення одягу (шаровари, каптани, гостроверхи шоломи).
5. *Про відносини князів і половецьких ханів*: Як закріпити мирну угоду найнадійніше? → Династичні шлюби.

Крок 4. Обговорення запитань: *Чому, попри постійні війни, князі одружувалися з половчанками, а половецькі хани часто знаходили прихисток у Києві?*

Очікувані висновки учнів (за допомоги вчителя):

Прагматизм: Війна не може тривати вічно. Шлюб – це найнадійніша дипломатія Середньовіччя («шлюбна дипломатія»).

Безпека: Родич не нападе. Одружуючись із «половецькою княжною», князь захищав свої кордони.

Елітарність: Князі та хани вважали одне одного «рівнею» (аристократією), на відміну від простих селян чи рядових кочовиків. Вони мали спільні інтереси влади.

Культурна дифузія (взаємозапозичення у військовій справі, одязі та мові): Постійне сусідство неминуче призводило до змішування. Великий Степ був частиною політичного життя Русі-України.

Фрагмент уроку «Утворення Кримського ханства. Династія Гереїв»

Мета: подолання історичних стереотипів учнів, розвиток в учнів навичок історичної емпатії.

Крок 1. Вправа «Асоціативний куш». Учитель пропонує учням назвати перші асоціації до словосполучення «Кримські татари у Середньовіччі».

Прогнозовані відповіді учнів: набіги, ясир, невільники, війна, коні, степ.

Коментар вчителя: це традиційний погляд на історію, сформований через призму конфліктів.

Крок 2. Робота з картою. Учитель пропонує учням роздивитись карту і визначати територію генуезьких колоній.

У середині XV ст. на півдні Криму існували багаті італійські міста-торговельні факторії (Кафа, Судак), які контролювали торгівлю між Європою та Азією. Вони були дуже зацікавлені у безпеці. І саме ці європейці фінансово та політично підтримали Хаджі Гірея у його боротьбі за незалежність Кримського ханства від Золотої Орди.

Обговорення проблемних запитань:

Чому європейські купці хотіли бачити на престолі саме Хаджі Гірея? Чому їм був вигідний сильний Хан?

Крок 3. Учні опрацьовують текст параграфа, зазначаючи такі факти про діяльність Хаджі I Гірея як: боротьба проти Золотої Орди (яка несла хаос), союз із Литвою, перенесення столиці в гірську частину (Кирк-Єр) для безпеки Гіреїв, встановлення стабільних податків замість грабунків.

Крок 4. Рольове моделювання. Вчитель пояснює завдання: *щоб зрозуміти, чому Кримське ханство стало важливим гравцем у регіоні, ми подивимося на події очима сучасника – італійського купця.*

Інструктивна картка для учня:

Купець-генуезець на ім'я Антоніо. Ви живете в Кафі (сучасна Феодосія). Ви багата людина, торгуєте шовком, прянощами та зброєю. Ви боїтеся хаосу, який раніше чинили ординці, і цінуєте порядок.

Ваш дядько Джованні в Генуї (Італія). Він інвестор, дає гроші на ваші торгові експедиції. Зараз він вагається, чи варто відправляти кораблі до Криму, бо чув про небезпеку.

Ви маєте скласти лист переконливий, діловий, але емоційний, щоб заспокоїти дядька. Розкажіть, як змінилося життя з приходом до влади Хаджі Гірея (безпека доріг, визначені мита, захист від Золотої Орди).

Орієнтовний зміст листа (чого очікувати від учнів): *«Любий дядьку Джованні! Поспішаю заспокоїти тебе: нашої торгівлі у Кафі нічого не загрожує. Часи, коли золотоординські хани палили наші склади, минули. Новий правитель татар, Хаджі Гірей, – людина слова і честі. Ми, генуезці, не дарма допомогли йому прийти до влади. Він розуміє, що торгівля приносить золото і йому, і нам. На шляхах наразі безпечно, розбійників карають. Хан карбує власну монету, і податки тепер зрозумілі, а не грабіжницькі. Місцеві називають його «Мелек» (Янгол) за справедливість. Тож сміливо споряджай кораблі – тут народжується сильна держава, з якою можна вести справи...»*

Крок 5. Презентація учнівських робіт: кілька учнів зачитують свої листи («Авторське крісло»).

Обговорення запитань: *Які аргументи ви використали, щоб переконати «дядька»? Як цей лист змінив ваше власне уявлення про Хаджі Гірея?*

ДОДАТОК 2.

БАНК ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

Пропоновані нижче завдання орієнтовані на різні рівні пізнавальної діяльності семикласників. Їх можна інтегрувати в урок, домашню роботу, групові вправи та міні проєкти.

1. Завдання до візуальних джерел

А. Початковий рівень: спостереження

Опиши, що зображено на реконструкції слов'янського житла.

Назви три деталі на зображенні ремісничої майстерні.

Знайди на ілюстрації предмети, які вказують на спосіб життя родини.

Б. Середній рівень: пояснення

Чому слов'янські оселі будували з дерева й глини?

Як можна визначити сезонність праці за зображенням господарського подвір'я?

Які матеріали використовували для одягу, і поясни причини?

В. Достатній рівень: інтерпретація

Що розповідають про культуру слов'ян елементи їхнього житла?

Які ремесла можна визначити за зовнішнім виглядом предметів?

Як вигляд поселення відображає суспільні відносини в громаді?

Г. Високий рівень: культурний аналіз

Порівняй дві реконструкції поселень (лісової й степової зон) та зроби культурні висновки.

Поясни, як змінилося б життя слов'ян, якби вони жили в іншому природному середовищі.

Опиши, які зображення містить елементи спадкоємності з українською культурою сьогодні.

2. Завдання до текстів історичних джерел

Робота з джерелами формує вміння аналізувати текст і знаходити культурні смисли, приховані у словах автора.

А. Початковий рівень: відтворення змісту

Назви три риси слов'ян, згадані у візантійському описі.

Які народи згадуються в уривку літопису?

Що легенда каже про засновників міста?

Б. Середній рівень: пошук культурних ознак

Знайди в тексті слова, що вказують на соціальні відносини.

Що у джерелі свідчить про господарську діяльність слов'ян?

Які релігійні уявлення можна визначити з прочитаного уривка?

В. Достатній рівень: пояснення та інтерпретація

Поясни, чому візантійський автор описує слов'ян саме так.

Чому легенда підкреслює братерство засновників Києва?

Які культурні цінності відображає фрагмент літопису?

Г. Високий рівень: критичне мислення

Які частини джерела можуть бути перебільшенням?

Порівняй опис слов'ян у двох різних джерелах — що спільного і чим відрізняються?

Напиши коментар: «Які культурні смисли прагнув передати автор джерела?»

3. Порівняльні завдання

Порівняння – ключ до розуміння культурних взаємовпливів і розвитку.

А. Порівняння всередині слов'янського світу

Порівняй полян і деревлян за способом життя.

Чим відрізнялись ремесла сіверян і деревлян?

Які племена мали найбільший вплив на торговельні контакти? Чому?

Б. Порівняння з іншими народами

Порівняй одяг слов'ян і варягів.

Знайди спільні риси в господарстві слов'ян і хозар.

Що відрізняло слов'янські фортифікації від візантійських?

В. Порівняння форм культури

Порівняй язичницькі та християнські уявлення про світ.

Порівняй ремесла в місті та в селі Русі-України.

Порівняй образи влади в легендах і в реальній політичній системі.

4. Творчі завдання

Ці завдання сприяють осмисленню культури через діяльність і персоналізацію досвіду.

А. Образотворчі завдання

Намалюй слов'янську прикрасу, пояснивши символи.

Створи ескіз одягу для слов'янського підлітка.

Відтвори з пам'яті план поселення і підпиши основні об'єкти.

Б. Рольові й письмові завдання

Напиши короткий монолог від імені слов'янського ремісника.

Створи лист варязького купця, який прибув до Києва.

Підготуй усне повідомлення: «Мое життя в громаді».

В. Завдання на уяву

Уяви, що ти археолог. Опиши знахідку та зроби висновок про культуру.

Напиши міні-есе «Що означало бути дорослим у слов'янській родині?»

Склади міні-комікс «Один день слов'янського підлітка».

Міні проєкти (для групової роботи або домашніх досліджень)

Міні проєкти сприяють поглибленню інтересу, умінню збирати, аналізувати та презентувати інформацію. Приклади тем:

«Предмети, що розповідають історію»: створення віртуальної міні-виставки.

«Що спільного і відмінного між мистецтвом Русі та Візантії».

«Місто й село Русі-України»: дві моделі життя, дві культури».

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

**Мороз Петро Володимирович
Малієнко Юлія Борисівна
Кришмарел Вікторія Юрївна
Сєрова Галина Володимирівна**

Дидактичні матеріали з історії України та всесвітньої історії (7 клас)

методичний посібник

Електронне видання

Обсяг вид. 5,47 авт. арк.

Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 8614 від 09.04.2026 р.
Адреса видавництва: 01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, буд. 10
<https://undip.org.ua>